

KERKEN DIE NEDERLAND VERANDERDEN

DEEL 2

Een stad op een berg

*Acht gemeenten, van het Leger des
Heils tot het kerkasiel in Den Haag*

*Een stad die boven op een berg ligt, kan niet verborgen
zijn.*

Mattheüs 5:14

WIM KAMPHORST

KERKEN DIE NEDERLAND VERANDERDEN · DEEL 2

Een stad op een berg

*Acht gemeenten,
van het Leger des Heils tot het kerkasiel in Den Haag*

WIM KAMPHORST

Inhoud

Inleiding: een open deur	2
Amsterdam: het leger dat in De Pijp begon te zingen	5
Putten: de kerk van de weduwen	17
Stavenisse: de klok die om hulp luidde	31
Staphorst: een suikerklontje en een geweten	44
Amsterdam: de kerk waar honderd mannen hun eten weigerden	57
Rotterdam: de kerk die haar deuren openzette voor de stad	70
Volendam: de kerk waar een dorp zijn kinderen begroef	83
Den Haag: de kapel waar de dienst niet mocht stoppen	97
Nawoord	111

Een stad op een berg. Kerken die Nederland veranderden, deel 2

© 2026 Wim Kamphorst

Stichting (F)Luister Nederland

Bijbelcitaten zijn overgenomen uit de Herziene Statenvertaling © 2010 Stichting HSV.

Eigen uitgave. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

Bij elk hoofdstuk staan de geraadpleegde bronnen. Verhalen die alleen uit overlevering of uit de eigen getuigenis van een persoon bekend zijn, of die niet te controleren zijn, worden in de tekst en in het slotoverzicht van elk hoofdstuk zo benoemd. Openingstijden en toegang van de plekken veranderen; kijk daarvoor op de website van de plek zelf.

Inleiding: een open deur

In het eerste deel van deze serie volgden we acht gemeenten van 1566 tot 1911. Ze zorgden voor oude vrouwen, vingen vluchtelingen op, leerden een land lezen en hielpen arbeiders en boeren. Dit tweede deel gaat verder, van het einde van de negentiende eeuw tot nu.

Het zijn tijden die dichterbij liggen. Sommige mensen in dit boek leven nog. Sommige gebeurtenissen ken je misschien uit het nieuws, of uit de verhalen van je ouders.

ACHT GEMEENTEN, VAN 1887 TOT NU

We beginnen in een zaaltje in De Pijp in Amsterdam, in 1887, waar de eerste soldaten van het Leger des Heils in Nederland begonnen te zingen. Daarna gaan we naar Putten, waar in oktober 1944 honderden mannen uit het dorp werden weggevoerd en de kerk een plek werd voor de weduwen. Naar Stavenisse, waar in februari 1953 het water kwam. Naar Staphorst in 1971, waar veel gelovigen hun kinderen om gewetensredenen niet lieten inenten en het hele land meekeek toen er polio uitbrak.

Daarna volgt een oude schuilkerk in Amsterdam, waar in 1975 ongeveer honderd Marokkaanse mannen zonder papieren in hongerstaking gingen. Een kerk in Rotterdam die haar deuren openzette voor verslaafden en daklozen. Een parochie in Volendam die een dorp droeg na de nieuwjaarsbrand van 2001. En een kapel in Den Haag waar in 2018 een kerkdienst dag en nacht doorging, ruim drie maanden lang.

Elk hoofdstuk begint op de plek zoals die er nu bij ligt. Daarna gaan we terug naar het moment dat het verschil maakte. Achter elk hoofdstuk staat onder **Ga er zelf heen** waar je moet zijn en wat je er nog kunt zien.

GEVOELIGE VERHALEN

Een paar verhalen in dit deel gaan over verdriet dat nog niet voorbij is. Over oorlog, over rampen, over kinderen die stierven. Ik noem daarom geen namen van slachtoffers en nabestaanden, tenzij ze zelf openlijk over hun verhaal spraken en al overleden zijn.

Andere verhalen gaan over keuzes waar christenen het onderling niet over eens zijn. Moet een gemeente haar kinderen laten inenten? Mag een kerk een gezin beschermen tegen een besluit van de overheid? Mag een kerk ruimte geven aan mensen die drugs gebruiken? Ik kies geen partij. Ik laat zien wat er gebeurde, wat de mensen in de gemeente zelf zeiden en wat anderen ervan vonden.

FEITEN VOOROP

Ook hier houd ik me aan de feiten. Waar een verhaal alleen uit één bron komt, of uit de woorden van iemand die zelf betrokken was, zeg ik dat. Bij veel van deze gebeurtenissen lopen de getallen uiteen. Ik laat die verschillen zien. Na elk hoofdstuk staat een kort overzicht van wat vaststaat en wat niet, en een lijst met bronnen.

Mensen over wie ik in andere boeken al een heel hoofdstuk schreef, komen hier alleen kort voorbij.

Amsterdam: het leger dat in De Pijp begon te zingen

De Gerard Doustraat in De Pijp is een straat om te eten en te drinken. Er zijn terrassen, bars en kleine restaurants, en vooral 's avonds zitten er veel studenten. De straat is vernoemd naar een schilder uit de zeventiende eeuw, zoals bijna alle straten in deze buurt. Wie er nu loopt, ziet niets wat aan een leger doet denken.

Ik heb gezocht naar een gedenkplaat. Ik heb er geen gevonden. Zelfs het huisnummer is niet zeker: de ene bron noemt nummer 69, de andere nummer 8. Toen het Leger des Heils in 2012 zijn honderdvijfentwintigste verjaardag vierde, begon een estafette van muziekkorpsen hier in deze straat, voor het gebouw dat het Leger aanwees als de plek van de eerste samenkomst. Een violist speelde die dag op de viool van de man die in 1887 vooraan stond.

Die man heette Gerrit Govaars. Hij was eenentwintig, en hij had zijn baan al verloren.

EEN ONDERWIJZER ZONDER KLAS

Gerrit Juriaan Govaars werd op 19 april 1866 in Amsterdam geboren. Hij werd onderwijzer. Hij was lid van de Vrije Evangelische Gemeente, een kleine protestantse gemeente buiten de grote kerken, en van de evangelisatievereniging Emmanuel. Evangelisatie betekent: het evangelie brengen aan mensen die niet meer naar de kerk gaan.

In Londen bestond sinds 1865 een beweging die precies dat deed. William en Catherine Booth waren er begonnen met de East London Christian Mission. In 1877 kreeg hun werk een militaire vorm. Er kwamen een vlag, uniformen en rangen. Het motto werd "Bloed en Vuur". Het heette voortaan The Salvation Army, het Leger des Heils.

Govaars voelde zich ertoe aangetrokken. Volgens de Canon Sociaal Werk was het een Franse uitgave van het legerblad die hem over de streep trok. In 1885 kostte zijn sympathie hem zijn baan als onderwijzer. Hij vertrok naar het hoofdkwartier in Londen. Daar hielp hij liederen te vertalen, en op een internationaal congres in 1886 werd hij officier. In Londen stond hij bekend als de "Hallelujah Dutchman".

Wat zou jij doen als je geloof je je werk kostte? Govaars ging naar het buitenland en kwam terug als officier.

Govaars had een bondgenoot. C. Ferdinand Schoch was een welgestelde oud-officier, volgens de eigen geschiedschrijving van het Leger een gepensioneerd artillerie-officier. Hij was medeoprichter van dezelfde vereniging Emmanuel. In 1884 en 1885 bezocht hij het Leger in Londen. Hij wilde zich meteen aansluiten. Booth raadde hem aan te wachten tot er in Nederland een eigen afdeling was.

Er waren in Nederland al eerder stemmen voor en tegen geweest. In 1882 verdedigde P. Huet, hervormd predikant in Goes, het Leger in

zijn blad. Hij reisde datzelfde jaar met de predikant Andrew Murray naar het Londense hoofdkwartier. Een jaar later, op een conferentie in Delft, hield J. van Golverdinge jr. een kritisch verhaal. Hij zag in de leer van het Leger dwalingen en vond de strakke organisatie verdacht.

In september 1886 wilde een evangelist, Jan van Petegem, een eigen "Reddingsleger" in Nederland beginnen. Booth weigerde. Alleen officieren die hij zelf aanstelde, mochten onder de naam van het Leger werken. Kort daarna stuurde Londen een eigen man.

EEN MATROOS VAN DE HARWICHBOOT

In maart 1887 meldden de kranten de komst van John K. Tyler. Hij was matroos geweest op de boten tussen Harwich en Hoek van Holland. In het Leger was hij kapitein. Hij kwam met zijn vrouw. Over haar zeggen de bronnen weinig, behalve dat ze er was. Een internationale bron van het Leger zelf noemt hem Joseph in plaats van John, en een andere geeft hem weer andere initialen. Zo dun is het spoor soms, al bij de eerste man.

Tyler sprak een beetje Nederlands. Verslaggevers konden hem nauwelijks verstaan. Een ex-officier die later een scherp boek over het Leger schreef, noemde Tyler en zijn eerste opvolgers mannen van weinig bekwaamheid. Dat oordeel komt van iemand die met het Leger gebroken had. Het verdient een plaats, maar geen laatste woord.

Een week voor de eerste samenkomst stond er een kleine advertentie in het Algemeen Handelsblad. Amsterdam was gewaarschuwd.

ZONDAG 8 MEI 1887

De zaal van de vereniging Emmanuel lag aan de Gerard Doustraat. De Pijp was een volksbuurt. Het stratenplan van dit deel van de wijk

was rond 1870 getekend. Op zondag 8 mei 1887 hield het Leger des Heils daar zijn eerste samenkomst in Nederland.

Wie er precies vooraan stond, vertellen de bronnen verschillend. Volgens de canon van het Leger zelf leidde kapitein Tyler de bijeenkomst, met luitenant Govaars en het echtpaar Schoch als helpers. C. van der Laan, die in 1989 een artikel over de vestiging van het Leger schreef, en de gids van het Huygens Instituut schrijven dat commandant G.S. Railton uit Londen de dag leidde. Waarschijnlijk waren ze er allemaal. De bronnen zijn het eens over de straat, de datum en de drukte.

Volgens het Leger knielden die dag zestien mensen aan de zondaarsbank. Dat was een gewone bank vooraan in de zaal. Wie daar knielde, liet zien dat hij zijn leven aan God wilde geven. Er werd met hem gebeden, en binnen twee weken kwam iemand van het Leger hem twee keer thuis opzoeken.

“EEN HEERLIJKE OVERWINNING”

Over de avondsamenkomst schreef Railton zelf een verslag, in het eerste nummer van het nieuwe weekblad De Heilssoldaat, in juni 1887. Het was een harde strijd, schreef hij. De zaal stroomde vol. Vrouwen schreeuwden en probeerden het podium te bereiken. De politie stuurde extra mannen.

Railton zag geen mislukking. Hij schreef: “Nooit zag ik een heerlijker overwinning in welke opening dan ook.”

We hebben die avond alleen door zijn ogen. Wat de buurtbewoners dachten, wat de agenten in hun rapport schreven, weten we uit deze bronnen niet. Railton schreef voor zijn eigen mensen, en hij schreef om moed te geven. Ik lees zijn verslag daarom als een getuigenis: eerlijk over de onrust, en vol van wat hij geloofde dat God deed.

EEN BIDSTOND, EEN LOFZANG EN EEN BANK VOORAAN

Wie in die jaren een week lang naar het Leger ging, kwam in een vast ritme terecht. Van der Laan beschrijft het. Er was een bidstond. Er was een heiligingssamenkomst, bedoeld voor wie al tot geloof was gekomen en wilde groeien. Er was een samenkomst vol lof en dank. En er was de verlossingssamenkomst, voor wie nog buiten stond.

In die laatste werd het publiek opgeroepen naar de zondaarsbank te komen. Heilssoldaten bleven niet op het podium. Ze liepen de zaal in, tussen de mensen door, om met hen te praten. Volgens de Canon Sociaal Werk keken omstanders daar met wantrouwen naar. Een kerkdienst die zich weinig aantrok van de vaste vormen, met mensen die je in de zaal aanspraken: dat kenden ze niet.

Het Leger schreef ook. Na het eerste nummer van De Heilssoldaat in juni 1887 groeide de oplage binnen een jaar tot veertienduizend, volgens de cijfers van het Leger zelf. In 1888 kreeg het een eigen drukkerij, en kwam H.C. Hodder als landelijk commandant. In 1890 heette het blad De Oorlogskreet, en de oplage was tweeëntwintigduizend. Er waren toen dertig korpsen en ruim honderd officieren. Vanaf 1894 kwam er een blad voor kinderen bij, De Jonge Strijder.

Het eerste jaar alleen al telde het Leger meer dan een half miljoen bezoeken aan zijn bijeenkomsten. Waarschijnlijk zijn dat bezoeken en geen afzonderlijke mensen. Wie elke avond kwam, telde dan elke avond mee.

STENEN, SPOT EN EEN VLAG

De onrust van die eerste avond bleef. In de zomer van 1887 verstoorden relschoppers de samenkomsten geregeld, en soms moest de politie ingrijpen. Heilssoldaten, zoals de leden van het Leger heten, werden mishandeld. Van der Laan merkt op dat juist die bot-

singen het Leger bekendheid gaven, en de naam van een beweging die moed had.

Op 17 juli 1887 kwam commissioner Frank Smith uit Londen. Hij reikte de legervlag uit. Daarmee werd het korps Amsterdam 1 officieel. Een korps is in het Leger wat elders een gemeente heet: een plaatselijke groep gelovigen met een eigen zaal en eigen officieren. Een andere bron van het Leger zelf plaatst de vlaguitreiking in september. Volgens Van der Laan hadden toen al ongeveer vierhonderd mensen geknield, van wie een kwart heilssoldaat was geworden.

Buiten Amsterdam ging het harder. In 1889 werd in Kampen het gebouw van het Leger met stenen bekogeld. Ruiten gingen kapot en leden werden mishandeld. Volgens de canon van het Leger duurde de onrust dagen, tot de staat van beleg werd afgekondigd.

WAAROM DE KERKEN TWIJFELDEN

De kerken keken in die eerste jaren vooral met argwaan. Van der Laan zet de bezwaren op een rij. Het Leger was luidruchtig. Vrouwen stonden vooraan en preekten, en daar hadden veel kerkelijke kringen bezwaar tegen. De militaire vorm stoorde veel predikanten. En de leer week af: Booth had in 1882 de sacramenten in het Leger afgeschaft, dus de doop en het avondmaal. Hij geloofde ook niet in de leer van de uitverkiezing, die in gereformeerde kringen veel gewicht had.

De predikant S.D. van Veen schreef dat het Leger alleen indruk maakte op mensen zonder opleiding en beschaving. Bedoelde hij het als kritiek of als vaststelling? Uit het artikel van Van der Laan valt dat niet op te maken. Voor het Leger was het geen bezwaar. Het zocht die mensen bewust op.

Er waren ook andere geluiden. Zeven ex-officiëren vroegen de Nederlandse Hervormde Kerk in een open brief om een eigen “Kerk-

leger” op te zetten. Dat kwam er niet. Wel groeide de waardering, langzaam.

Kritiek kwam ook van de andere kant. De socialist Ferdinand Domela Nieuwenhuis schreef in 1891 dat Booth het kapitalisme ongemoeid liet. Hij noemde dat een kwakzalversmethode. Hij prees het Leger wel om de mensen die het bereikte. Een oud-officier, Tom le Clerq, publiceerde in 1892 een protest tegen het Leger. W. van Nes, ook een oud-officier, schreef in 1896 een scherp boek. Volgens hem ging het het Leger in de kern om zielen redden, en niet om de samenleving te veranderen. De standaardstudie over het Leger uit 2005 ziet evangelisatie en zorg bij het Leger juist als één geheel.

DE WINTER DAT DE DEUREN OPENGINGEN

Toen kwam de winter van 1890 op 1891. Het werd extreem koud. In Amsterdam waren veel mensen zonder dak boven hun hoofd.

Het Leger opende zijn lokalen als nachtverblijf. Het gebouw aan het Rapenburg, de Vrede-Ark, werd een toevlucht voor mensen zonder dak. Er kwam ook een noodopvang aan de Lijnbaansgracht. Daklozen kregen er hete soep en een ontbijt. Volgens Van der Laan werden zo veel mensen van bevriezing gered. Datzelfde jaar opende aan de Haarlemmerhouttuinen het eerste nachtasiel van het Leger, een vaste plek om te slapen.

Alle bronnen die ik las, noemen deze winter het begin van het maatschappelijk werk van het Leger des Heils in Nederland. Ze noemen hem ook het moment waarop de stad anders ging kijken. Wie eerst de spot dreef met de zingende soldaten uit De Pijp, zag nu dezelfde mensen soep uitdelen in de vrieskou.

Ik vind dit misschien het mooiste van het hele verhaal. Het Leger deed geen grote plannen. Het had een zaal, het was koud, en de deur ging open.

EEN KONINGIN, EEN KOLONEL EN EEN GENERAAL

In 1891 kwamen kolonel W. Elwin Oliphant en zijn vrouw Célestine naar Nederland om het werk te leiden. Célestine was een dochter van Ferdinand Schoch, de oud-officier die in 1884 had moeten wachten. Volgens Van der Laan wist zij veel mensen voor het Leger te winnen, onder wie koningin-regentes Emma.

Onder de Oliphants groeide het werk snel. In 1892 kreeg het Leger een hoofdkwartier aan de Prins Hendrikkade, nummer 131. Datzelfde jaar kwam generaal Booth zelf. Volgens het jaarverslag van het Leger, dat Van der Laan aanhaalt, stonden er vijftienduizend mensen op het Centraal Station en nog eens vijftigduizend in de straten. Die getallen komen uit het Leger zelf. Ze laten wel zien hoe groot de belangstelling inmiddels was. In juni 1896 nam commissioner A.S. Booth-Clibburn de leiding van de Oliphants over. Dat jaar werd het Leger in Nederland ook een stichting.

Het Leger bleef nieuwe plekken openen. De gids van het Huygens Instituut noemt een gemengde toevlucht op het Prinseneiland en een stuivertoevlucht uit 1892, voor mensen die niet konden werken. In de Warmoesstraat, op nummer 134, kwam een volkslogement met restaurant, de Metropool, waar je voor tien cent kon overnachten. Aan de toevluchten waren werkplaatsen verbonden. Wie er sliep, kon er ook iets verdienen. In 1893 telde het Leger in Nederland bijna honderdduizend overnachtingen.

EEN HUIS AAN DE PRINSENGRACHT

Het Leger zocht ook vrouwen op. Vanaf december 1894 had het een post voor prostituees op de Wallen. In 1895 opende het een reddingshuis voor vrouwen aan de Prinsengracht, nummer 866, met plaats voor zestig vrouwen. Het eerste reddingshuis voor vrouwen en meisjes in Nederland was een jaar eerder in Hillegersberg begon-

nen. Hoe het leven in het huis aan de Prinsengracht eruitzag, en wie de vrouwen waren, vertellen de bronnen die ik las niet. Ik laat het daarom bij het adres en het aantal plaatsen.

Datzelfde jaar begon het Leger in Amsterdam op kleine schaal met ziekenverpleging. En in Lunteren kocht het een oude boerderij, Groot Batelaar. Het werd een landkolonie, een plek waar mensen konden herstellen en opnieuw beginnen.

Ondertussen reikte het werk verder dan Nederland. In november 1894 vertrokken stafkapitein Brouwer en ensign Van Emmerik naar Poerworedjo op Java. Het was het begin van het Leger in wat toen Nederlands-Indië heette. Later volgden onder meer leprakoloniën.

VAN SPOT NAAR RESPECT

Rond 1900 telde het Leger volgens Van der Laan achtentachtig korpsen en buitenposten en achttien maatschappelijke instellingen. De eigen website van het Leger spreekt van zestig korpsen. Het verschil zit waarschijnlijk in de buitenposten, maar zeker weet ik het niet. De volkstelling van 1899 telde 283 mensen die zich lid noemden. Tien jaar later waren het er bijna vierduizend. Het aantal bezoekers lag vele malen hoger.

Van der Laan vat de omslag samen: de spot had plaatsgemaakt voor een groeiend respect. Joris van Eijnatten zegt het in een bespreking van de standaardstudie over het Leger op zijn manier. Het Leger hielp daklozen, alcoholisten en prostituees, en won daarmee langzaam respect. Hij merkt er wel bij op dat die studie geschreven is door iemand die zelf bij het Leger betrokken is. Een buitenstaander had misschien een ander verhaal verteld.

Het is goed om dat te weten. De meeste getallen in dit hoofdstuk komen uit het Leger zelf: zijn jaarverslagen, zijn blad, zijn canon. Ze zijn niet verzonnen, maar ze zijn ook niet door een ander nageteld.

DE VIOOL VAN GOVAARS

Gerrit Govaars bleef zijn hele leven bij het Leger. Hij schreef liederen die het Leger zong, hij werd kolonel, en in 1947 kreeg hij de onderscheiding Order of the Founder, de Orde van de Stichter. Hij stierf op 22 oktober 1954 in Soest, achtentachtig jaar oud. William Booth kwam in 1906 nog een keer naar Amsterdam. Het werk ging verder, en in de twintigste eeuw zou een majoor in de Amsterdamse rosse buurt, Alida Bosshardt, er voor velen het gezicht van worden.

Ik sta weer in de Gerard Doustraat. Er hangt geen plaqueette. Er zijn terrassen en restaurants. In 2012 vertrokken hier muziekkorpsen van het Leger voor een estafette, en een violist speelde op een oude viool. Dezelfde viool had hier honderdvijfentwintig jaar eerder geklonken, op die eerste dag, in een zaaltje waar zestien mensen op hun knieën gingen.

GA ER ZELF HEEN

De Gerard Doustraat ligt in De Pijp in Amsterdam. Hij kruist onder meer de Frans Halsstraat en de Quellijnstraat; op die hoeken staan informatiebordjes over de schilder Gerard Dou en over de puntvormige huizen van de straat. Het is een levendige straat met terrassen en restaurants. Een gedenkplaat voor het begin van het Leger des Heils heb ik er niet gevonden, en of het oorspronkelijke zaaltje van de vereniging Emmanuel nog bestaat, heb ik niet kunnen vaststellen.

De andere adressen uit dit hoofdstuk liggen in en rond de binnenstad: het Rapenburg, de Haarlemmerhouttuinen, de Warmoesstraat 134, de Prinsengracht 866 en de Prins Hendrikkade 131. Wat er nu in de panden zit, heb ik niet gecontroleerd. Het zijn adressen, geen musea.

Het Leger des Heils is nog altijd in Amsterdam actief. Kijk voor zijn plekken en activiteiten in de stad op de website van het Leger des Heils.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): de eerste samenkomst op zondag 8 mei 1887 in de zaal van de vereniging Emmanuel aan de Gerard Doustraat in De Pijp; de rol van Gerrit Govaars, C. Ferdinand Schoch en de Engelse kapitein Tyler; het verlies van Govaars' baan als onderwijzer in 1885 (één bron, uitvoerig); onrust en politieoptreden in de eerste maanden; de officiële installatie van korps Amsterdam 1 in 1887; de koude winter van 1890 op 1891 als begin van het maatschappelijk werk, met nachtopvang aan het Rapenburg en een nachtasiel aan de Haarlemmerhouuttuinen; Groot Batelaar (1895); het begin in Nederlands-Indië (1894). Uit één degelijke bron (Van der Laan of de Huygens-gids): de komst van de Oliphants in 1891; de adressen van de toevluchten en het reddingshuis aan de Prinsengracht (1895); de kerkelijke en socialistische kritiek.

Alleen uit overlevering of eigen getuigenis: Railtons verslag van de avondsamenkomst van 8 mei 1887; de zestien mensen aan de zondaarsbank en de vierhonderd in juli; de menigte bij het bezoek van Booth in 1892; de meeste cijfers over korpsen, bezoekers en overnachtingen (uit jaarverslagen en publicaties van het Leger); de rol van Célestine Oliphant bij koningin Emma; de staat van beleg in Kampen (uit de canon van het Leger).

Onbevestigd: het huisnummer van de eerste zaal (69 of 8); wie de eerste samenkomst leidde (Railton of Tyler); de voornaam van Tyler (John of Joseph); de maand van de vlaguitreiking (juli of september 1887); het aantal korpsen na een jaar en in 1900; of het oorspronke-

lijke gebouw nog bestaat; dat Govaars via een Franse uitgave van het legerblad bij het Leger kwam (één bron).

Duiding: of het Leger vooral zielen wilde redden of de samenleving wilde veranderen, was in de jaren 1890 al omstreden. Critici als Domela Nieuwenhuis en Van Nes zagen het anders dan het Leger zelf. De standaardstudie over deze periode is geschreven vanuit het Leger.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. C. van der Laan, "De vestiging van het Leger des Heils in Nederland", DNK, 1 mei 1989 (via Digibron)
2. Huygens ING, Armenzorg in Nederland: Leger des Heils
3. Canon Sociaal Werk, "1887 Leger des Heils"
4. Canon Sociaal Werk (Belgische editie), "1887 Leger des Heils"
5. Leger des Heils, Canon
6. Leger des Heils, "Het Leger des Heils in Nederland"
7. The Salvation Army International, Netherlands
8. The Salvation Army, "The General Leads 125th Anniversary Celebrations in The Netherlands" (2012)
9. Wikipedia, "Gerrit Govaars"
10. Wikipedia, "Leger des Heils"
11. J. van Eijnatten, recensie van J.B.K. Ringelberg, Met de vlag in top, BMGN 122 (2007)
12. HMdb, "Gerard Dou" (straatbord Gerard Doustraat/Frans Halsstraat)
13. HMdb, "Taartpunten Gerard Doustraat"
14. Rijksmuseum, "William Booth te Amsterdam" (1906)
15. VoiceMap, Gerard Doustraat

Putten: de kerk van de weduwen

Aan de Dorpsstraat in Putten ligt een stil park. Wie er binnenloopt, ziet een vrouw van zandsteen. Ze heeft een zakdoek in haar hand en kijkt over de straat naar de Oude Kerk. Het beeld stelt een treurende weduwe voor. Het staat bekend als het Vrouwtje van Putten.

Aan de overkant, op nummer 127, staat de Gedachtenisruimte van Stichting Oktober 44. Binnen staan in de koepel de namen van de mannen die in oktober 1944 uit dit dorp werden weggevoerd. Het zijn er honderden.

De Oude Kerk zelf is nog altijd gewoon een kerk. Op zondag houdt de Hervormde Gemeente Putten er haar diensten. Hervormd verwijst naar de oude protestantse volkskerk van Nederland, de Nederlandse Hervormde Kerk. In dit gebouw kwamen de vrouwen van Putten op een zondag in oktober bij elkaar, onder dwang. En in dit gebouw hoorden ze zeven maanden later wie er niet meer thuis zou komen.

Wat betekent een kerk voor een dorp als bijna al zijn mannen in één keer verdwijnen?

EEN SCHOT BIJ DE OLDENALLERBRUG

Putten was in 1944 een streng gelovig dorp op de Veluwe, zo typeert de Defensiekrant het. Een georganiseerd verzet was er in de eerste oorlogsjaren nauwelijks. In 1944 ontstonden twee kleine groepjes. Op 22 september kwamen in een jeugdherberg ongeveer honderdtwintig jonge mannen bij elkaar, zo vertelt Stichting Oktober 44 in haar reconstructie.

Op de avond van zaterdag 30 september, kort voor middernacht, beschoten verzetsmensen bij de Oldenallerbrug, tussen Putten en Nijkerk, een Duitse auto met militairen. Een verzetsman, Frans Slotboom, raakte zwaargewond. Hij stierf de volgende ochtend. Een Duitse officier overleed ook. Een andere, gewonde officier werd door het verzet meegenomen en later achtergelaten op een plek waar de Duitsers hem konden vinden.

Over de naam van de gedode officier zijn de bronnen het niet eens. Over de hoofdlijn van wat volgde wel.

EEN WIT LAKEN UIT HET RAAM

Op zondagochtend 1 oktober om acht uur begon de omsingeling. Ruim duizend soldaten van het regiment Hermann Göring trokken een ring om het dorp. Het bevel kwam van generaal Friedrich Christiansen, de hoogste Duitse bevelhebber in Nederland. Na tien uur kwam er niemand meer door. Volgens een artikel in de Defensiekrant moesten ook de kerkklokken zwijgen. Het was zondag.

Iedereen moest naar het Kerkplein, zogenaamd voor een controle van het persoonsbewijs. Wie ziek was, wie een zuigeling had of wie oud was, mocht thuisblijven, als er een wit laken uit het raam hing. Wie zonder laken in huis werd gevonden, kon als partizaan worden doodgeschoten. Overal vielen schoten. Volgens de stichting kwa-

men die dag zeven mensen om het leven. Andere bronnen noemen een hoger getal.

Waar de mensen werden vastgehouden, vertellen de getuigen niet allemaal hetzelfde. In grote lijnen: de vrouwen en kinderen gingen de Oude Kerk in, de mannen de school ernaast. Ongeveer veertig mannen werden als gijzelaars apart gezet in de Eierhal achter de kerk, onder wie de gemeentesecretaris.

Niet iedereen ging gewillig. Een meisje uit het dorp vertelde later dat zij met haar familie eerst naar de rooms-katholieke kerk aan de overkant ging, waar bekenden zaten. Een Duitser en een politieman stuurden hen door naar de hervormde kerk. Een van de vrouwen weigerde. Ze bleven die nacht op de zolder van de pastorie, het huis bij de kerk waar de predikant woont.

EEN OFFICIER OP DE PREEKSTOEL

In de Oude Kerk was het vol. Een vrouw die erbij was, beschreef later grote paniek, huilen en schreeuwen. Volgens haar stond er op een gegeven moment een hoge Duitse officier op de preekstoel, de verhoogde plek vanwaar op zondag gepreekt wordt. Hij zei dat de kerk later die dag in brand zou worden gestoken. Dat gebeurde niet. Haar verhaal kennen we alleen uit haar eigen getuigenis.

Om vier uur 's middags werd bekendgemaakt wat er bij de brug was gebeurd. De daders moesten zich melden. Niemand deed dat.

Om negen uur 's avonds mochten de vrouwen en kinderen de kerk uit. Ze moesten beloven de volgende ochtend om tien uur eten te brengen. Mannen boven de vijftig en onder de achttien mochten met hen mee. Voor de anderen werd de kerk nu een cel. Jannes Priem, een van de weinigen die later terugkwam, beschreef het zo: eerst stonden ze tegen de kerkmuur, toen zaten ze in de school, toen in de kerk.

Ik heb lang naar die volgorde gekeken. Een gebouw waar je als kind gedoopt bent en waar je op zondag naast je vader in de bank zit. En dan moet je er een nacht doorbrengen met de vraag of je ooit nog thuiskomt.

PSALMEN VOOR HET VERTREK

Op maandagochtend 2 oktober moesten de mannen op het Kerkplein in een U gaan staan. Er stonden mitrailleurs op hen gericht. De vrouwen werden op afstand gehouden. Om één uur werden de mannen naar het station gebracht en in een bosje langs het spoor gezet.

Priem schreef later over die ochtend dat ze toen nog een paar psalmen hadden gezongen. Hij noemt niet welke. In Putten zongen ze in de kerk de berijmde psalmen, de honderdvijftig Bijbelsalmen op rijm gezet om samen te zingen. Mannen die die liederen van kinds af kenden, hadden geen bundel nodig.

In latere verhalen over de razzia wordt Psalm 84 genoemd als het lied dat de mannen zongen bij hun vertrek. Die psalm gaat over verlangen naar het huis van God. Ik heb dat in de bronnen die ik kon lezen niet bevestigd gevonden bij een ooggetuige. Het kan waar zijn. Het staat hier als overlevering.

Om twee uur 's middags werd in de kerk aan de vrouwen het vonnis voorgelezen. Putten zou met de grond gelijk worden gemaakt. Alleen de huizen van zieken, ouderen, moeders met kleine kinderen, gemeentepersoneel, politie, NSB'ers en Duitsers zouden blijven staan. Om vier uur moest het dorp leeg zijn.

Tegen die tijd werden de mannen in goederenwagons geladen, op weg naar Kamp Amersfoort. Om twintig over vijf gingen de eerste huizen in brand. Volgens de stichting werden er ongeveer honderdtien verwoest.

EEN KAMP BIJ DE DEENSE GRENS

In Amersfoort werden achteenvijftig mannen vrijgelaten, vooral ouderen en zieken. Volgens een lezing van historica Madelon de Keizer uit 1998 probeerde een katholieke Puttenaar, die SS-papieren had, in die dagen vaders van grote gezinnen vrij te krijgen. Op 11 oktober kwamen achttien mannen vrij. Na de oorlog werd hij verdacht van eigenbelang en van voortrekken van katholieken, en in 1945 werd hij uit Putten geweerd. Zijn verhaal is nog steeds omstreeden. In het dorp is het grotendeels vergeten.

Op 11 oktober 1944 vertrokken 601 mannen naar Neuengamme, een concentratiekamp bij Hamburg. Dertien sprongen onderweg uit de trein. Vanuit Neuengamme werden de mannen verspreid over andere kampen. Veel van hen kwamen in Ladelund terecht, een buitenkamp vlak bij de Deense grens. Daar moesten ze werken in tankgrachten die vol water stonden.

Het kamp Ladelund bestond maar zes weken, van 1 november tot 16 december 1944. Er zaten ruim tweeduizend gevangenen. Ongeveer driehonderd stierven er. Honderdtien van hen kwamen uit Putten.

EEN LIJST BIJ PETROLEUMLICHT

Op 18 april 1945 bevrijdden Canadese soldaten Putten. Er werd gevierd. Van de mannen wist niemand iets.

Een Nederlandse verbindingsofficier bij het Britse leger, kapitein Van Praag, kreeg de vraag uit te zoeken wat er met hen gebeurd was. In Duitsland vond hij enkele Puttenaren die het overleefd hadden. Hij kwam terug met een lange lijst namen.

Op Hemelvaartsdag, 10 mei 1945, kwamen de mensen van Putten in de Oude Kerk bij elkaar. Hemelvaartsdag is de feestdag waarop christenen gedenken dat Jezus naar de hemel ging. Die avond las de

oude predikant, ds. C.B. Holland, op de preekstoel de namen voor. Het waren er ongeveer honderdtachtig. Hij deed het bij walmend petroleumlicht; een ander verslag spreekt van een kaars. Later zei hij erover: "Ik moest mij hard houden om het te doen."

Een ooggetuige noteerde wat er in de kerk gebeurde: verbijstering, en dat ze allemaal dood waren. Er was een vrouw die haar man en twee zoons verloor. Er was een familie met vier namen op die ene lijst.

Wat doe je als predikant op zo'n avond? Er was geen uitvaart, geen kist, geen graf in de buurt. Er was een lijst, een preekstoel en een kerk vol mensen die luisterden of de naam van hun man of zoon voorbij kwam.

HET DORP VAN DE WEDUWEN EN WEZEN

Van de 659 mannen die volgens Stichting Oktober 44 waren weggevoerd, kwamen er 48 terug. Vijf van hen stierven kort na hun thuiskomst aan de gevolgen van de kampen. De stichting komt op 552 doden in totaal, de mensen die op 1 oktober werden doodgeschoten meegerekend. Andere tellingen wijken een paar getallen af. Achter elk van die getallen zit een naam.

Putten kreeg een bijnaam die bleef: het dorp van de weduwen en wezen.

Op 4 juli 1945 kwam koningin Wilhelmina. Ze sprak met mannen die teruggekeerd waren en bezocht een weduwe die met drie kleine kinderen in een schuur woonde, het enige wat van hun bezit gespaard was. De koningin vroeg uitgebreid hoe ze leefden.

Er kwam hulp uit het hele land en uit het buitenland. Inwoners van het Engelse Stroud zamelden geld in voor de weduwen en kinderen. Een ontmoetingscentrum in Putten draagt nog altijd de naam

Stroud. Daar komt een groep nabestaanden, die zichzelf Lotgenoten noemt, elke twee maanden bij elkaar.

Een zoon die in 1941 geboren werd, vertelde decennia later op de site van de stichting hoe het was om zonder vader op te groeien. Zijn moeder hertrouwde nooit. Ze werd ziek, en de kinderen moesten een tijd bij haar weg. Hij herinnert zich dat ze vroeg waarom haar man was meegenomen, terwijl hij niets had gedaan. Dat zijn vader in Neuengamme was verbrand, kon ze moeilijk dragen. Hij kijkt dankbaar terug op haar zorg.

Een dochter die in 1944 negen was, vertelde de NOS tachtig jaar later dat oktober nog altijd een moeilijke maand voor haar is. Haar vader heeft geen eigen graf. Toen haar moeder overleed, liet ze zijn naam op het familiegraf zetten.

“IK VERZOEK THANS DE GEMEENTE OP TE STAAN”

Op 2 oktober 1945, een jaar na de razzia, hield de nieuwe predikant, ds. L. Kievit, de eerste herdenkingsdienst. Hij was de opvolger van Holland. Zijn preek werd later afgedrukt in de kerkbode, het blad van de gemeente. Op een moment in die dienst vroeg hij de mensen om te gaan staan: “Ik verzoek thans de gemeente op te staan van haar zitplaatsen.” Zo gedachten ze hun doden.

Hier ligt misschien het belangrijkste wat deze kerk voor het dorp deed. Het is moeilijk te meten. De gemeente had geen antwoorden op het waarom. Wel had ze een plek, een vaste dag en een vorm. De mensen die hun man niet konden begraven, konden in de kerk staan waar hij de laatste nacht had gezeten, en daar samen stil zijn.

In de jaren daarna kwam er in Putten een vraag die niet hardop gesteld mocht worden en die er toch was. Was de overval bij de brug verstandig geweest? Had het verzet het dorp dit aangedaan? Madelon de Keizer beschrijft die vragen in haar lezing, naast de naam

die Putten had als zwartekousengemeente, een gemeente van behoudende, strenge protestanten. Er waren mensen die de schuld bij de Duitsers legden en bij niemand anders. Er waren mensen die er anders over dachten. Ik kies daarin geen kant. Beide gedachten hebben in hetzelfde dorp, soms in hetzelfde gezin, naast elkaar bestaan.

EEN VROUW DIE NAAR DE KERK KIJKT

Op 1 oktober 1949 onthulde koningin Juliana het monument. Professor Jan Bijhouwer ontwierp de herdenkingshof, beeldhouwer Mari Andriessen maakte het beeld.

Hij maakte een weduwe met een zakdoek, die kijkt naar de kerk waaruit de mannen werden weggehaald. Haar blik ligt op de plek waar de gemeente samenkwam, in de dagen zelf en in alle jaren daarna.

Een jaar eerder waren de verantwoordelijke Duitsers berecht. Generaal Christiansen werd in 1948 veroordeeld tot twaalf jaar gevangenisstraf. In 1951 was hij vrij. De officier die de opdracht kreeg om Putten plat te branden, kreeg tweeënhalf jaar. Hoe de weduwen over die straffen dachten, staat niet in de bronnen die ik las.

EEN PASTOR MET EEN PARTIJKAART

In Ladelund, een dorp in Sleeswijk-Holstein, was een lutherse predikant, pastor Johannes Meyer. Lutherse kerken zijn de protestantse kerken die teruggaan op Maarten Luther. Meyer begroef in de winter van 1944 de doden van het kamp op het kerkhof van zijn dorp, in negen lange graven. Volgens de beschrijving van de graven op TracesOfWar deed hij dat met christelijke waardigheid.

Kort na de oorlog schreef hij brieven aan de families van de doden. Er kwamen veel antwoorden, de meeste uit Putten. Een vader die twee zoons van twintig en eenentwintig in Ladelund verloor. Een

moeder die vier zoons verloor, twee in Ladelund en twee in andere kampen.

Het verhaal over Meyer is mooi en het is ingewikkeld. Hij was lid van de NSDAP, de partij van Hitler, en eerder schreef hij enthousiast over het regime in de kroniek van zijn gemeente. Eind 1944 stuurde hij anoniem een klachtbrief over de toestand in het kamp naar het Duitse ministerie van Binnenlandse Zaken. Na de oorlog stelde een commissie van zijn eigen kerk voor hem te ontslaan. De Britten draaiden dat in 1948 terug, mede vanwege zijn zorg voor de graven.

Lange tijd werd verteld dat Meyer de SS na een felle woordenwisseling de namen van de doden had afgedwongen, zodat ze geen nummers bleven. De Duitse historicus Leppien twijfelde daar in 2014 aan. Volgens hem lieten ook andere kampen de namen gewoon doorgeven, en is de kroniekttekst van Meyer waarschijnlijk later geschreven dan de datum die erboven staat. Andere Duitse onderzoekers houden vast aan het belang van zijn werk met de namen, ook als het verhaal eromheen te mooi is gemaakt. Wat je er ook van vindt: de namen lagen vast. Families in Putten konden weten waar hun man of zoon lag.

EEN KELK MET TWEE KERKEN

In 1950 reisden ongeveer honderddertig mensen uit Putten naar Ladelund, voor de inwijding van de gedenkplaats bij de graven. Ze sliepen niet in Duitsland. Ze overnachtten over de grens, in het Deense Tønder. Dat detail zegt veel. Ze wilden de graven zien. Een nacht in het land van de daders was te veel.

Een jaar later, in 1951, kwam Meyer op uitnodiging naar Putten. Burgemeester Van Ufford gaf hem een kristallen kelk. Daarop staan de Oude Kerk van Putten, de St. Petrikerk van Ladelund, het monu-

ment en de graven. Er staat ook een Latijnse tekst op uit het laatste Bijbelboek. In het Nederlands luidt die: *En God zal alle tranen van hun ogen afwissen, en de dood zal er niet meer zijn* (Openbaring 21:4).

De Duitse bron spreekt van een eerste stap naar een prachtige verzoening. Wat de Puttenaren zelf bij die kelk voelden, weet ik niet. De kelk staat nog altijd op het altaar in Ladelund op Volkstrauer-tag, de Duitse dag voor de oorlogsdoden, en bij andere bezoeken uit Putten.

Meyers opvolger, Harald Richter, was er van 1958 tot 1992 predikant. Hij begon een jongerenuitwisseling tussen de kerkelijke gemeenten van beide dorpen. Groepen jongeren gaan sindsdien om beurten naar elkaar toe en bekijken daar het Vrouwtje en de graven. Gasten slapen nu bij gastgezinnen. In het voorjaar van 2015 liepen ruim zeventig Puttenaren in vijf dagen een estafette van meer dan zevenhonderd kilometer naar Ladelund. In juni 2016 kwamen ongeveer veertig Ladelunders naar Putten om samen te sporten.

Het is verleidelijk om hier te stoppen, bij een mooi verhaal van verzoening. Dat zou oneerlijk zijn.

De bronnen die ik las, vertellen vooral over de mensen die wel gingen. Over wie thuisbleef en waarom, zwijgen ze. De nacht in Denemarken laat zien hoe dichtbij de pijn nog was, ook voor wie wel ging. Jannes Priem, die zes weken in Ladelund in de modder had gewerkt, ging er in 1993 opnieuw heen. Daarna kon hij er eindelijk over praten. Na vijftig jaar voelde hij zich, zoals hij het zelf schreef, “bevrijd.” Vijftig jaar.

In 1982 richtten Puttenaren Stichting Oktober 44 op, om de geschiedenis te bewaren en contact te houden met nabestaanden en met de plaatsen in Europa waar de mannen stierven. De stichting wil dat doen in een geest van verzoening, zoals de Bijbel die leert, zo staat het in haar doelstelling. Ze hielp in 2017 mee aan een nieuwe

tentoonstelling in Ladelund. Verzoening is in Putten dus geen gebeurtenis van één dag geweest. Het was een weg, waar sommigen een eind op liepen en anderen niet.

Dat ook dit geheugen kwetsbaar is, bleek rond de jaarwisseling van 2023 op 2024. Iemand bekladde de Gedachtenisruimte met de datum van de aanval van Hamas op Israël en een Davidster. De stichting deed aangifte.

ELK JAAR OP 2 OKTOBER

Elk jaar op 2 oktober komen honderden mensen naar het monument aan de Dorpsstraat. Er worden kransen gelegd door de gemeente, door de stichting, door schoolkinderen. Tot 2013 kwamen er ook nog mannen die zelf waren teruggekomen. Een Engelstalige beschrijving van de herdenking vertelt dat er geen toespraken worden gehouden, en dat een koor verzen uit Psalm 84 zingt, zoals de mannen bij hun vertrek. Rond die dag krijgen de leerlingen van groep 8 een lesprogramma over wat er in hun dorp gebeurde.

Hoe zou jij herdenken als je vader geen graf had?

In Putten kwam het dorp elk jaar terug naar dezelfde plek, op dezelfde dag.

Wie op een gewone dag in het park staat, ziet de vrouw van zandsteen met haar zakdoek. Ze kijkt nog steeds naar de kerk aan de overkant. Op zondagochtend gaan daar de deuren open.

GA ER ZELF HEEN

Het Vrouwtje van Putten staat in het Gedenkpark aan de Dorpsstraat in Putten, op de Veluwe. Het beeld kijkt naar de Oude Kerk, op de hoek van Dorpsstraat en Kerkstraat. Het park met de herdenkingshof is van Jan Bijhouwer, het beeld van Mari Andriessen.

Tegenover het beeld, aan de Dorpsstraat 127, ligt de Gedachtenisruimte van Stichting Oktober 44, met een tentoonstelling over 1 en 2 oktober 1944 en de namen van de weggevoerde mannen in de koepeel. Kijk voor openingstijden op de website van Stichting Oktober 44.

De Oude Kerk is in gebruik bij de Hervormde Gemeente Putten. Je kunt er een kerkdienst bijwonen; kijk voor de diensten op de website van de Hervormde Gemeente Putten. Wie verder wil, kan in Duitsland de graven en de gedenkplaats op het kerkhof van Ladelund bezoeken, vlak bij de Deense grens.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): de overval bij de Oldenallerbrug in de nacht van 30 september op 1 oktober 1944; de omsingeling op zondag 1 oktober op bevel van Christiansen; het samenbrengen op het Kerkplein; vrouwen en kinderen in de Oude Kerk, mannen in de school en daarna ook in de kerk; het voorlezen van het vonnis aan de vrouwen in de kerk op 2 oktober; het afvoeren naar Amersfoort en het verbranden van ruim honderd huizen; het transport van 11 oktober naar Neuengamme; de honderdtien Puttense doden in Ladelund; het voorlezen van de dodenlijst door ds. Holland op 10 mei 1945; 48 teruggekeerden en ruim 550 doden; de onthulling van het monument op 1 oktober 1949; het bezoek uit Putten aan Ladelund in 1950 en het bezoek van Meyer met de kelk in 1951; de jaarlijkse herdenking op 2 oktober.

Alleen uit overlevering of eigen getuigenis: de Duitse officier op de preekstoel; het zingen van psalmen voor het vertrek (Priem); de reddingspoging van een katholieke Puttenaar en de verdenkingen daarna (één lezing); de vragen in het dorp over de rol van het verzet (één lezing); de verhalen van nabestaanden over hun jeugd.

Onbevestigd: dat het Psalm 84 was die de mannen zongen, en dat er bij de herdenking geen toespraken zijn (alleen een Engelstalige samenvatting); het verhaal dat Meyer de namen op de SS bevocht (door Duitse historici betwist); de precieze aantallen doden op 1 oktober, weggevoerden en verwoeste huizen, die per bron verschillen; de naam van de gedode Duitse officier.

Duiding: wat de verzoening met Ladelund betekende, verschildte per familie. De bronnen beschrijven de stappen, niet wat ieder er bij voelde.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Stichting Oktober 44, "Razzia"
2. Stichting Oktober 44, "Het bevrijdingsjaar 1945 in Putten"
3. Stichting Oktober 44, "Monument"
4. Stichting Oktober 44, "Gedachtenisruimte"
5. Stichting Oktober 44, "Doelstelling"
6. Stichting Oktober 44, "Het verhaal van Jannes Priem"
7. Stichting Oktober 44, "Ooggetuigen razzia"
8. Stichting Oktober 44, "We gaan niet naar de kerk"
9. Stichting Oktober 44, "Opgroeien zonder vader"
10. Stichting Oktober 44, lezing Madelon de Keizer, 20 mei 1998
11. NOS, "Lot Puttenaren bekend: Er is geen familie zonder rouw"
12. NOS, 1 oktober 2024, tachtig jaar na de razzia
13. Defensiekrant, editie 36, 2026, "Terugkijker"
14. Liberation Route Europe, "The raid"
15. Liberation Route Europe, "A village of widows"
16. Wikipedia, "Putten raid" (startpunt)
17. Amicale Internationale Neuengamme, "Putten"
18. Nordkirche nach 45, "Ladelund, lokales Fenster"
19. Arne Hansen, over pastor Meyer en Ladelund (AKENS)

20. TracesOfWar, "Graves victims camp Ladelund"
21. TracesOfWar, "Herdenkingsruimte razzia van Putten beklad"
22. Fietsnetwerk, "Gedachtenisruimte oktober 1944"
23. Hervormde Gemeente Putten

Stavenisse: de klok die om hulp luidde

In de Koning Haakonstraat in Stavenisse staan houten huizen die je in Zeeland niet verwacht. Ze komen uit Noorwegen. Ze zijn gebouwd voor winters van vijftien tot vijftwintig graden onder nul, met glaswol in de wanden en dubbele ramen. In 2020 stonden er in dit dorp nog zeventien op hun oude plek: elf in de Koning Haakonstraat, vijf in de Kerkstraat en één in de Prinses Beatrixstraat. Ze hebben geen beschermde status. Wie er nu woont, woont in een geschenk.

Een paar straten verder, aan de Voorstraat, staat het oude gemeentehuis. Het heet nu het Watersnoodhuis. Binnen zijn de verhalen bewaard van de ramp op Tholen en Sint-Philipsland. Voor de deur staat een watersnoodmonument. En wie de hervormde kerk bekijkt, kan op de muren nog altijd de lijn zien tot waar het zoute water kwam: vier meter hoog.

Die lijn is van één nacht. Van zaterdag 31 januari op zondag 1 februari 1953.

EEN KERKJE AAN DE ACHTERWEG

Stavenisse ligt aan de noordkant van het eiland Tholen, aan de Oosterschelde. Het dorp ontstond in de zeventiende eeuw, met een hoofdstraat van de haven naar de kerk. Die hervormde kerk dateert van 1617. De toren kwam er in 1672 bij. In 1952 woonden er ongeveer zeventienhonderdvijftig mensen, schreef een dorpsgenoot later.

Naast de hervormde kerk had het dorp een kleinere gemeente: de Oud Gereformeerde Gemeente. Die hoort bij de bevindelijk gereformeerde hoek, de stroming die veel nadruk legt op bekering, ootmoed en het persoonlijk beleven van het geloof. Zulke gemeenten hadden vaak geen eigen predikant. Een ouderling, een gekozen lid van de kerkenraad, las dan op zondag een preek voor van een oude schrijver. Vanaf 1855 kwam de gemeente bijeen in een klein kerkje aan de Achterweg, de straat die later Wilhelminastraat ging heten.

Rond 1906 ging het slecht met die gemeente. Ze telde minder dan vijftientwintig leden. Volgens de levensbeschrijving die na de ramp verscheen, was ze in verval geraakt door het gedrag van een vroegere voorganger. De gemeente koos toen een jonge man van ongeveer vierentwintig tot ouderling: Leendert Johannes Potappel.

“HET GEWICHTVOLLE AMBT”

Potappel was op 27 maart 1882 in Stavenisse geboren, als zoon van Marinus Potappel en Johanna Suurland. Hij werd gedoopt in de hervormde kerk van het dorp. Toen de kleine gemeente hem riep, wilde hij eerst niet. Hij had plannen om naar Lisse te verhuizen. Vier weken worstelde hij ermee, zo staat het in zijn levensbeschrijving. Daarna nam hij het aan.

Hij zou het ambt zesenvieftig jaar dragen. Vanaf 1913 woonde hij aan het Molenpad. Een jaar later kon hij niet meer werken, omdat

zijn lichaam het opgaf. Hij las preken voor, gaf de kinderen catechisatie, het kerkelijk onderwijs in de geloofsleer, en zat in de kerkenraad. Onder zijn leiding groeide de gemeente “tot een groot ledental”, schreef zijn medeouderling J.W. Slager. Een exact getal geeft hij niet.

Het kerkje aan de Achterweg werd te klein. Er kwam een nieuw gebouw, ontworpen door J.C. Waverijn uit Yerseke en in ruim drie maanden neergezet door aannemer L. Roozemon. In welk jaar dat was, staat er niet bij; waarschijnlijk in de jaren dertig. Er werd een gedenksteen besteld met de volledige naam van Potappel. Hij weigerde. Zijn naam hoorde niet aan een gebouw, vond hij. Er kwam een steen met alleen de letters van zijn naam, zonder zijn ambt.

Ik vind dat een mooi detail. Een man die bijna een halve eeuw een gemeente draagt, en dan zijn naam niet in de muur wil.

Deze verhalen komen allemaal uit één boek, geschreven in eigen kring na zijn dood. Andere bronnen over zijn leven heb ik niet gevonden.

ZONDAG 25 JANUARI 1953

Een week voor de ramp kwam de gemeente zoals altijd twee keer bijeen. Wat er die dag gebeurde, weten we van A.J. Smits. Hij woonde in het witte huis aan de Stoofdijk en schreef in 1956 een boek over de ramp in zijn dorp: *Stavenisse door storm en vloed verwoest*.

’s Middags las Potappel een catechismuspreek van Justus Vermeer, over Zondag 4 van de Heidelbergse Catechismus. Die Catechismus is een leerboek uit de zestiende eeuw dat in gereformeerde kerken in tweeënvijftig zondagen wordt behandeld. Zondag 4 gaat over Gods rechtvaardigheid en Zijn oordeel over de zonde.

's Avonds las ouderling Slager een biddagpreek van Smytegelt, een predikant uit de achttiende eeuw. De tekst was Psalm 119:120. In de Herziene Statenvertaling luidt die zo: *Het haar van mijn lichaam is te berge gerezen uit grote vrees voor U, ik heb gevreesd voor Uw oordelen.* (Psalm 119:120)

Na de preek richtte Slager nog een eigen woord tot de gemeente. Hij zei, volgens Smits, dat hij van Godswege gedrongen was deze preek te lezen. Het oordeel was nabij. Die avond nam Potappel voor het laatst zijn plaats in de kerk in. Voor velen in die kerkbank was het de laatste dienst, schrijft Smits.

Hoe moet je zo'n verhaal lezen? Wie het na de ramp opschreef, wist hoe het afliep. Dat kleurt. Het staat ook nergens anders dan in de boeken van mensen uit de gemeente zelf. Wat vaststaat, is dat deze mensen het zo herinnerden en dat het voor hen een ernstige betekenis kreeg.

EEN UUR

In de nacht van 31 januari op 1 februari dreef een zware storm het water de Oosterschelde in. In Stavenisse ging de sirene, maar volgens de reconstructie van journalist Kees Slager pas een uur voor de vloedgolf kwam.

Eerst bezweek de havendijk. Daarna de Stoofdijk bij de sluis. Het water stroomde de Margarethapolder in en het dorp in. Ten westen en ten zuiden van Stavenisse braken de zeedijken over een lengte van in totaal achttienhonderd meter. Op de Stoofdijk, waar mensen hun toevlucht zochten, verdronken tweeënveertig mensen. In de Kerkstraat stortten huizen in. In het dorp stond het water ongeveer drieënhalve meter boven de straat. Honderdveertig huizen werden verwoest.

Ook de oude hervormde kerk liep onder. Binnen stond het water drie meter twintig hoog. Het zout trok tot vier meter op in de muren. Het gebouw waar het dorp al driehonderd jaar kerkte, stond die zondag midden in de zee.

Aan het Molenpad zat Potappel op zolder, met zijn zwager, zijn zus en hun dochter. Van de vier huizen aan het pad werden er twee weggeslagen. Dat van hem was er een van. Zijn lichaam werd later gevonden onder het dak, vlak bij de molen. Hij werd eerst begraven in Bergen op Zoom en later overgebracht naar het massagraf in het eigen dorp.

Het aantal doden in Stavenisse ligt rond de honderdvijftig. Wikipedia en de VVV noemen honderddrieënvijftig, fietsroutes in de streek houden het op honderdzesenvijftig. Van de Oud Gereformeerde Gemeente verdronken achtentachtig leden, schreef Slager, onder wie veertien catechisanten. Dat getal komt alleen uit de gemeente zelf. Als het klopt, verloor deze ene gemeente meer dan de helft van alle doden in het dorp.

DE KLOK IN DE TOREN

Die zondag hoorden de mensen op zolders en daken de klok luiden. Het was geen oproep om naar de kerk te gaan. Smits schrijft dat de bronzen stem angstig klonk in de storm. Pas later bleek waarom. Mensen waren de toren in gevlucht en probeerden zo hulp te roepen.

In een huis waar mensen bijeen zaten, sloeg een man de Bijbel open en las hij Jesaja 2 voor. Dat hoofdstuk gaat over de dag waarop de hoogmoed van de mens wordt vernederd en de afgoden verdwijnen. Het eindigt met de oproep om niet langer op mensen te vertrouwen. Smits vond het een passende tekst. De naam van de man noemt hij niet.

Ik heb dat stuk een paar keer gelezen. Mensen in een dorp onder water, die op zo'n moment de Bijbel openslaan. Je kunt er veel van vinden. Het zegt wel iets over wat er in deze huizen leefde.

VISSERS, VLIEGTUIGEN EN DE CRESCENDO

Op maandag 2 februari kwamen de redders. Vissersschepen en roei-boten uit andere dorpen op Tholen, uit Yerseke en van verder kwamen het dorp in. Vliegtuigen wierpen voedsel en drinkwater af. Het schip *Le bonne espoir* vertrok met ongeveer honderd mensen naar Dordrecht. De *Crescendo* nam er ongeveer vierhonderd mee.

Smits beschrijft een tocht langs de dijk. Overal lagen stukken huisraad en spullen van mensen die er niet meer waren. Tussen het wrakhout stond een oude Statenbijbel tegen een zak graan.

Op woensdag 4 februari gaf een overste van de marine het bevel: iedereen moest weg. Alleen een twintigtal mensen mocht blijven, om de administratie te redden en de doden te bergen. Twaalf runderen en veertien varkens gingen per schip naar Bergen op Zoom. Verder werd Stavenisse leeg.

“ONDOORZOEKELIJK”

Voor de mensen uit de Oud Gereformeerde Gemeente stond de betekenis van de ramp niet ter discussie. Slager, die de levensbeschrijving van Potappel schreef, zag de vloed als een oordeel van God over wie onverzoend met Hem was gestorven. Over Potappel zelf schreef hij iets anders: voor hem was de dood gewin, een doorgang naar de eeuwige rust.

Smits dacht in dezelfde richting, maar hij was voorzichtiger dan je zou verwachten. Hij zag de vloed als een oordeel. Hij zag ook mensen die op wonderlijke wijze gered waren. Waarom de een omkwam en de ander niet, kon volgens hem geen mens zeggen. Hij noemde

Gods oordelen in het laten omkomen van sommigen “ondoorzoekelijk”. Over Potappel schreef hij dat ook de rechtvaardige met de goddeloze in het oordeel was omgekomen.

Het is een moeilijke gedachte. Een oude man die zesenviertig jaar het Woord voorlas, sterft in dezelfde nacht als iedereen. Smits liet die spanning staan.

Wie dit leest in een andere kerk, of buiten de kerk, heeft misschien de neiging om meteen te oordelen. Ik zou je willen vragen dat even uit te stellen. Deze gemeente verloor in één nacht, volgens haar eigen telling, achtentachtig leden, onder wie haar oude ouderling. Ze grepen naar de woorden die ze kenden. Dat waren woorden over oordeel en genade.

NIET KLAGEN, MAAR DRAGEN

De vraag of de ramp een straf van God was, leefde in heel Zeeland. Inge Duine beschrijft Zeeland als een diep gelovige provincie, waar veel getroffenen de vloed zagen als straf voor hun zonden. Ze droegen hun verdriet in stilte. Anderen zagen een natuurramp die niemand had kunnen voorzien. In de eerste tijd waren er geen officiële herdenkingen. De houding was, zo vat een lesbrief bij de televisieserie *Het water komt* het samen: “Niet klagen maar dragen en bidden om hulp.”

Er was nog een andere vraag, en die kwam veel langzamer boven. Hadden de dijken wel goed genoeg gelegen? Veel dijken waren slecht onderhouden en te laag. Ingenieur Johan van Veen had in de jaren dertig al gewaarschuwd. In het hele land kwamen 1836 mensen om. Kees Slager, die op Tholen geboren was en de ramp als jongen van veertien meemaakte, schreef later dat er in het parlement werd gezegd dat het geen tijd was voor schuldvragen.

Ze zouden op een passend moment aan de orde komen. Dat moment is volgens hem nooit gekomen.

Zo stonden twee manieren van kijken naast elkaar. De een vroeg wat God met deze ramp zei. De ander vroeg wat mensen hadden nagelaten. Ze sluiten elkaar niet uit, maar in 1953 werd vooral de eerste vraag hardop gesteld, in kerken en huiskamers. De eerste boeken over de ramp waren volgens Duine vaak van bovenaf geschreven, door mensen die het niet zelf hadden meegemaakt. Pas veel later verzamelden onderzoekers als Kees Slager en Selma Leydesdorff de verhalen van overlevenden. Hun verhalen lieten naast de natuur ook menselijke fouten en technisch falen zien. Ongeveer veertig jaar na de ramp, schrijft Duine, was het verhaal verschoven van een daad van God naar falende dijken, wijdverbreid lijden en trauma.

Het boek van Smits valt daarbuiten. Hij schreef van binnenuit, als dorpsgenoot, drie jaar na de ramp. Hij noemde de namen van straten en dijken, telde de varkens die per boot vertrokken, en schreef op wat er in de kerk gelezen was. Daardoor weten we nu hoe de ramp er van binnen uit zag, in een gemeente die haar geloof niet losliet.

In 1973 schreef Kees Slager voor *Vrij Nederland* een reportage over Stavenisse, twintig jaar na de ramp. Volgens zijn eigen voorwoord werd die door sommige inwoners “niet in dank afgenomen”. Wat er precies in stond en wat er pijn deed, heb ik niet kunnen nalezen. Het laat wel zien hoe gevoelig het lag als een buitenstaander over het dorp en zijn geloof schreef.

Hoe de hervormde gemeente van Stavenisse en andere kerken in het dorp de ramp duiden, heb ik in de bronnen die ik kon lezen niet teruggevonden. Ook officiële verklaringen van landelijke ker-

ken heb ik niet gevonden. Hier zit een gat in dit hoofdstuk, en ik laat het liever open dan dat ik het vul met wat ik vermoed.

EEN KONING IN DE KONING HAAKONSTRAAT

Terwijl de discussie in stilte verder ging, moest het dorp weer bewoond worden. Hulp kwam van ver. Noorwegen schonk in totaal driehonderdzesentwintig houten woningen aan Nederland, meer dan enig ander land. De eerste bouwpakketten kwamen ongeveer een maand na de ramp aan. Het initiatief lag bij de Liga van Rode Kruisverenigingen en het Nederlandse Rode Kruis. Het ministerie van Wederopbouw besliste waar ze kwamen te staan. Een deel kwam naar Stavenisse.

Op 13 augustus 1954 liep koning Haakon van Noorwegen samen met koningin Juliana door de nieuwe straat. Op een foto van dat bezoek zijn vier van de Noorse huizen te zien. De straat kreeg de naam van de schenkende koning.

Voor gezinnen die alles kwijt waren, was zo'n huis een nieuw begin. Hoe de kerken in die jaren de gezinnen bijstonden, met bezoek, met diakonale hulp of met diensten in andere dorpen tijdens de evacuatie, staat niet in de bronnen die ik heb kunnen openen. Het boek van Smits kreeg in 1993 een tweede druk, met een hoofdstuk over de herdenking en de herbegrafenis van de slachtoffers. Dat deel heb ik niet kunnen inzien.

Wel weten we dat de gemeente verder ging. In 1956 noemde Slager zichzelf "Lerend Ouderling te Stavenisse": een ouderling die ook zelf mocht preken. Later werd hij predikant. Op 1 februari 1978, precies vijftientig jaar na de ramp, hield hij een herdenkingspreek in Werkendam.

WAT ER IN HET DORP BLEEF

Stavenisse werd herbouwd. Er kwam een monument. Aan de rand van het dorp, aan het Bos, ligt de begraafplaats waar veel slachtoffers van de ramp begraven zijn. Het oude gemeentehuis werd een informatiecentrum. Eén Noors huis, dat aan de Koning Haakonstraat 9 stond, werd in 2003 bij Museum De Meestof in Sint-Annaland opnieuw opgebouwd. Daar staat het nu als museumstuk.

In het Watersnoodhuis worden de verhalen, beelden en gegevens over de ramp in het dorp verzameld. Ook buiten het museum gaan de verhalen verder. Op de website van de HZ, de Zeeuwse hogeschool, staat het verhaal van een grootvader die de vloed als jongen van tien in Stavenisse meemaakte, opgeschreven door zijn kleinkind. Bij het stuk staat een foto van hem bij de kerk van het dorp. Zo gaat de herinnering van de ene generatie naar de volgende.

In november 2025 maakte de minister bekend dat vijfenveertig geschenkwoningen in Nederland rijksmonument kunnen worden. Die van Stavenisse zitten daar niet bij. Ze staan er gewoon, bewoond, tussen andere huizen.

Op de muren van de hervormde kerk staat nog de zoutlijn, vier meter hoog. Een eind verderop, in de Koning Haakonstraat, staan de houten huizen die als bouw pakket uit Noorwegen kwamen. Er wonen nog altijd mensen in.

GA ER ZELF HEEN

Stavenisse ligt aan de noordkant van Tholen, aan de Oosterschelde. Begin bij het Watersnoodhuis aan de Voorstraat 42, in het oude gemeentehuis. Daar vind je de verhalen en beelden van de ramp op Tholen en Sint-Philipsland, en voor de deur staat een watersnoodmonument. Kijk voor openingstijden op de website van het Watersnoodhuis Stavenisse.

Loop daarna naar de hervormde kerk uit 1617 en zoek de zoutlijn op de muren. De Noorse woningen staan in de Koning Haakonstraat en de Kerkstraat. Het zijn woonhuizen: kijk vanaf de straat. De begraafplaats met de graven van de slachtoffers ligt aan het Bos.

In de omgeving kun je het monument De Vis van beeldhouwer Gerrit Bolhuis zoeken; bronnen verschillen over de precieze plek. Tussen Stavenisse en Sint-Maartensdijk staat het kunstwerk Het Zeemonster. In Sint-Annaland staat bij Museum De Meestof de Noorse woning die uit Stavenisse kwam. De korenmolen uit 1801 staat bij de jachthaven.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): de dijkdoorbraken bij Stavenisse in de nacht van 31 januari op 1 februari 1953 over in totaal ongeveer 1800 meter; ongeveer honderdvijftig doden in het dorp; de evacuatie per schip in de dagen erna; de schenking van Noorse woningen, het bezoek van koning Haakon en koningin Juliana op 13 augustus 1954 en de zeventien Noorse huizen die in 2020 nog in het dorp stonden; de herbouw van één huis in Sint-Annaland in 2003; de dood van ouderling L.J. Potappel in de vloed; het landelijke beeld van een gelovig Zeeland waar velen de ramp als straf van God zagen, en het uitblijven van een onderzoek naar schuld.

Alleen uit overlevering of eigen getuigenis: de geschiedenis van de Oud Gereformeerde Gemeente, de roeping van Potappel en de gedenksteen (levensbeschrijving uit eigen kring); de diensten van 25 januari 1953 en het waarschuwende woord van Slager; het luiden van de klok door mensen in de toren; de man die Jesaja 2 voorlas; de Statenbijbel tegen de zak graan (allemaal uit het boek van Smits); het getal van 88 verdronken gemeenteleden (Slager); de ontvangst van de reportage van Kees Slager in 1973 (zijn eigen voorwoord).

Onbevestigd: het exacte dodental (153 of 156, afhankelijk van de bron); het bouwjaar van het kerkgebouw van de Oud Gereformeerde Gemeente; de precieze plek van het monument De Vis; hoe de hervormde gemeente en eventuele andere kerken in het dorp de ramp duiden en de bewoners bijstonden; officiële reacties van landelijke kerken.

Duiding: of de ramp een oordeel van God was, is een geloofsvraag die de bronnen verschillend beantwoorden. De gemeente zelf zag het zo; anderen zagen een natuurramp en menselijk tekort aan de dijen. Dit hoofdstuk laat beide staan.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. A.J. Smits, Stavenisse door storm en vloed verwoest (1956, 2e druk 1993)
2. J.W. Slager e.a., Potappel, leven en 62 brieven aan familie en vrienden
3. Watersnoodramp in 1953, Stichting Gihonbron (2021), met fragmenten uit Kees Slager, De ramp
4. Kees Slager, De ramp, voorwoord (fragment)
5. Wikipedia, Stavenisse
6. VVV Zeeland, Stavenisse
7. Fietsnetwerk, Watersnoodhuis Stavenisse
8. Fietsnetwerk, Begraafplaats slachtoffers watersnoodramp Stavenisse
9. Fietsnetwerk, Watersnoodroute Tholen
10. Zeeland.com, Watersnoodmonument De Vis
11. Inventarisatie geschenkwoningen watersnoodramp 1953 (mei 2021)
12. Aanwijzingsprogramma geschenkwoningen watersnoodramp 1953 (2025)

13. Omgevingsweb, 45 geschenkwoningen worden rijksmonument (14 november 2025)
14. Inge Duine, From silence to recognition
15. Schooltv, lesbrieft Het water komt
16. Televisier over Het water komt (2023)
17. VPRO, Het spoor terug: De Ramp, deel 3
18. HZ University of Applied Sciences, A first hand account of the flood of 1953

Staphorst: een suikerklontje en een geweten

Aan de Gemeenteweg in Staphorst staat een bakstenen toren met een spits dak van leien. Boven de ingang zit een sluitsteen met een zin uit 1763: Magdalena Maria van Dam heeft hier de eerste steen gelegd. Op het plantsoen naast de kerk staat een oude klok, gegoten door G. van Wou en J. Schonenborch. Het monumentenregister weet niet precies of het 1512 was of 1525.

Achter de toren ligt de Dorpskerk. Er passen 2300 mensen in. In 2020 hield de gemeente op zondag drie diensten, verdeeld over de kerk en twee andere gebouwen. De kerk is niet open voor bezoekers. Aan de overkant van de weg staat een inloophuis van de gemeente, waar vrijwilligers uitleggen wat er binnen gebeurt. Er ligt een kerkbank, er staan Bijbels in dertig talen, en op de panelen lees je over het geloof en over de gewoonten van het dorp. De gemeente wil laten zien dat ze minder gesloten is dan buitenstaanders denken.

Wie hier rondloopt, ziet een rustig dorp met boerderijen langs de weg. Vijfenvijftig jaar geleden kwamen hier verslaggevers en fotografen van kranten uit binnen- en buitenland. Ze kwamen voor een ziekte waarvan iedereen dacht dat ze uit Nederland verdwenen was.

EEN TROPISCHE ZIEKTE IN OVERIJSSSEL

Polio is een virusziekte die vooral kinderen treft. De meeste besmette mensen merken weinig. Ongeveer één op de duizend krijgt een acute verlamming, zo legde polio-onderzoeker Erwin Duizer in 2021 uit. Zo'n verlamming kan blijvend zijn, en de ziekte kan dodelijk zijn.

In 1956 had Nederland de laatste grote epidemie gehad, met ruim tweeduizend tweehonderd besmettingen. Een jaar later kwam het vaccin in het Rijksvaccinatieprogramma. Daarna leek de ziekte iets uit de geschiedenisboeken. De vader van kinderarts Joan van Lookeren Campagne, ook arts, had het van een Zwitserse leermeester te horen gekregen: polio was een tropische ziekte, die in Zwitserland niet meer voorkwam.

Op zondag 28 februari 1971 kreeg inspecteur T. Landheer een bericht van een neuroloog in Zwolle. Hij had een jongen van zeven-tien uit Staphorst die vermoedelijk polio had. Even later belde Van Lookeren Campagne. Hij had een meisje van zes uit hetzelfde dorp. Eerst dacht hij aan hersenvliesontsteking. Ze was niet ingeënt. Het meisje werd naar Groningen gebracht.

Een dag later bevestigden Landheer en H. Bijkerk van het RIVM de diagnose. Er waren dan zes patiënten, van drie tot zestien jaar oud. Vier van hen hadden al verlammingen.

EEN DORP DAT ZIJN KINDEREN NIET LIET INENTEN

Waarom juist hier? Volgens het Nederlands Dagblad was in Staphorst 61 procent van de jeugd ingeënt. De geneeskundige hoofdinspectie vond dat te weinig. Het moest minstens zeventig procent zijn. In de rest van Overijssel lag het gemiddelde rond de negentig procent.

Burgemeester Piet Nawijn zei dat de meeste ouders religieuze bezwaren hadden. Hij voegde eraan toe dat de bevolking niet kon worden verplicht zich te laten inenten.

Om die bezwaren te begrijpen, moet je weten waar je bent. Staphorst is een van de meest kerkelijke plaatsen van Nederland. Veel inwoners zijn bevindelijk gereformeerd. Dat woord betekent dat het geloof vooral iets is wat je in je hart moet ondervinden: je zonde, je afhankelijkheid van God, en Zijn genade. Je leest erover, maar je moet het ook zelf beleven. In 1971 hoorde de grote kerk aan de Gemeenteweg bij de Nederlandse Hervormde Kerk, de oude volkskerk van Nederland.

Bij het geloof van deze gemeenten hoort een sterk besef van Gods voorzienigheid. Daarmee bedoelen gelovigen dat niets in het leven toevallig is. Ziekte en gezondheid, leven en dood, alles komt uit Gods hand. Voor sommige gelovigen volgt daaruit dat je een ziekte die nog niet gekomen is, niet mag tegenhouden. Zo redeneren zij: wie inent, grijpt in voordat God gesproken heeft.

WAT DE GEMEENTELEDEN ZELF ZEIDEN

Het is gemakkelijk om over deze mensen te praten. Het is moeilijker om naar ze te luisteren. Uit de maanden van 1971 zijn maar weinig uitspraken van gewone dorpsgenoten bewaard in de bronnen die ik kon inzien. Ik kijk daarom ook naar onderzoek van later.

Na de volgende polio-epidemie, in 1978, interviewden de sociologen J. Veenman en L.G. Jansma ouders die niet hadden laten inenten. Eén opvatting die ze optekenden, luidde: "Jezelf beschermen tegen polio is ingrijpen in Gods Voorzienigheid." De sociologen Ellen Webbink en Wout Ultee, die dat onderzoek in 2004 aanhaalden, beschrijven ook de gedachte dat God een ziekte kan zenden. Ze lieten zien dat de groep niet eensgezind was. Leden van de Gerefor-

meerde Bond, de orthodoxe stroming binnen de hervormde kerk, stonden positiever tegenover vaccinatie dan leden van de Gereformeerde Gemeenten, een kleiner en strenger kerkgenootschap.

Het bezwaar was in 1971 ook al oud. Historicus Fred van Lieburg laat zien dat aarzeling over inenten in de negentiende eeuw onder orthodox-protestantse leiders een bewuste religieuze keuze werd. Die keuze was verbonden met persoonlijke vrijheid, vooral rond de school. Na de vaccinatieplicht van 1871 kwamen vooral streng gelovige protestanten jarenlang in verzet.

Ik schrijf dit op omdat ik dit bezwaar niet als gemakzucht wil wegzetten. Het was een geloofsovertuiging, en die kon een gezin een kind kosten.

EEN KLONTJE OP VRIJDAG

In de eerste dagen van maart liep het aantal zieken snel op. Op 3 maart meldden de kranten zes gevallen, op 4 maart negen. Daarna kwamen er nog dertien bij.

Op vrijdag 5 maart begon de inentingscampagne. Medewerkers van het Groene Kruis en het Rode Kruis deelden suikerklontjes uit met het vaccin van Sabin. Dat vaccin slik je; het bevat een verzwakt virus. Op de eerste dag kwamen ongeveer 2500 mensen een klontje halen, vooral kinderen. Volgens de krant was dat ruim 56 procent van de groep die de artsen wilden bereiken.

Hoeveel van hen eerder hadden geweigerd, staat er niet bij. Wat er in die gezinnen besproken werd, ook niet. We weten alleen dat ze kwamen.

Er was ook onrust over het vaccin zelf. Sommige mensen die een klontje hadden genomen, werden toch ziek. In de Tweede Kamer kreeg staatssecretaris Roelof Kruisinga de vraag of het klontje wel

voldoende was. Een antwoord kwam er niet. Van Lookeren Campaigne vond dat er voor beide vaccins, het geslikte en het gespoten, iets te zeggen viel, en ook iets tegen.

VIJFTIENHONDERD MENSEN OP EEN BIDDAG

In de tweede week waren er vijftien erkende gevallen. Het dorp hield een biddag. Volgens De Telegraaf kwamen er ongeveer vijftienhonderd mensen.

Een biddag is in deze kerken een gewone traditie. Elk jaar in maart is er een biddag voor gewas en arbeid, waarop gemeenten God vragen om een goed jaar. In tijden van nood kan een gemeente een extra dag van gebed uitroepen. Ik heb niet kunnen vaststellen in welke kerk deze biddag werd gehouden, en of het de gewone jaarlijkse dag was of een speciale.

Dominee Pieter Dorsman had zijn Bijbel opengeslagen bij één vers. In de Herziene Statenvertaling luidt het zo: *Wie gezond zijn, hebben geen dokter nodig, maar wie ziek zijn.* (Mattheüs 9:12). Jezus zegt het tegen mensen die Hem verwijten dat Hij met zondaars eet. Hij vergelijkt Zichzelf met een arts.

Hoe Dorsman het vers die dag uitlegde, weet ik niet. Chris van der Heijden schreef in 2021 in De Groene Amsterdammer dat de dorpeelingen zich eraan vastklampten, en dat de twijfel kwam toen ze zagen hoe ambulances kinderen weghaalden. Van der Heijden noemt Dorsman de leidsman van de meeste kerken in het dorp. Aan welke gemeente hij precies verbonden was, staat niet in de bronnen die ik heb kunnen lezen.

Wat zou jij gebeden hebben, als je die dag in de kerkbank zat en je kind lag thuis met koorts?

“STAPHORST HUILT BIJ EEN GLAZEN KOOI”

Op 11 maart stierven de eerste twee kinderen: een jongen van twaalf en een meisje van zes. Er waren toen negentien besmettingen. Ik noem hun namen hier niet. Hun families verdienen rust.

De zieke kinderen lagen in een speciaal paviljoen van het ziekenhuis waar Van Lookeren Campagne werkte. De Telegraaf zette een foto op de voorpagina: vrouwen in zwarte dracht die door het glas naar hun besmette kinderen keken. Erboven stond: “Staphorst huilt bij een glazen kooi.”

De pers stond in die weken overal. De Telegraaf, Tubantia, Het Vrije Volk, de Leeuwarder Courant, Het Parool en Elsevier schreven erover. Buitenlandse kranten spraken van middeleeuwse toestanden. In Vrij Nederland schreef Hugo Brandt Corstius, onder zijn schrijversnaam Battus, scherpe stukken. Een lezer van Het Parool stuurde een brief in met de kop “Stop de waanzin in Staphorst”. Hij riep mensen op om een kaart te sturen naar minister Carel Polak. Er ging zelfs een gerucht dat het dorp van de buitenwereld zou worden afgesloten. Dat bleek niet waar.

Een fotograaf van het persbureau Anefo legde dat jaar iets heel gewoons vast. Op zijn foto spelen kinderen bij een school. Het bij-schrift luidt: “Uitbraak polio in Staphorst. Spelende kinderen bij een school.” De foto ligt nu in het Nationaal Archief.

BIJ HET GRAF WERD HET WOORD NIET UITGESPROKEN

Op 16 maart werden de eerste twee kinderen begraven. Dominee Dorsman sprak bij de begrafenis. Het woord polio sprak hij niet uit. Hij sprak over berusting en over het aardse tranendal. Met die oude uitdrukking bedoelen gelovigen dat het leven op aarde vol verdriet is, en dat de echte troost pas in de eeuwigheid ligt.

Bij de begrafenis waren ook verslaggevers en fotografen. Het leidde tot spanningen tussen de pers en de mensen bij het graf.

Dorsman liet zich in die weken weinig zien aan journalisten. In De Groene komt hij er later niet mild af. Wie hem als herder van zijn gemeente wil begrijpen, mist zijn eigen woorden. Er is geen interview met hem dat ik heb kunnen vinden. Ik kan dus alleen vertellen wat hij deed: hij begroef de kinderen van zijn dorp, en tegenover de buitenwereld zweeg hij.

In de nacht van 22 op 23 maart spijkerde iemand papieren aan de bomen rond zijn huis. De politie haalde ze de volgende ochtend weg. Wat erop stond, vermeldt de bron niet. Volgens Van der Heijden bleef de dominee onbewogen.

“JULLIE IN DE RANDSTAD ZIJN ER ERGER AAN TOE”

Tegen een verslaggever van Elsevier zei een inwoner kort: “Jullie in de Randstad zijn er erger aan toe dan wij met die polio.”

Je kunt die zin lezen als koppigheid. Je kunt hem ook lezen als de stem van iemand die zijn dorp bespot ziet door mensen die volgens hem zelf iets kwijt zijn. Wie van buiten keek, zag een dorp dat achterbleef. Wie van binnen keek, zag een dorp dat trouw bleef.

Van Lookeren Campagne, de arts die de zieke kinderen behandelde, vond het woord “achterlijk” onterecht. Hun opvattingen over inenten vond hij wel verkeerd.

Dwang kwam er niet; de burgemeester had al gezegd dat dat niet kon. Bijkerk en Landheer schreven in mei 1971 een medisch verslag in het Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde. Ze waren onder de indruk van de inentingscampagne. Die had volgens hen de verwachtingen overtroffen.

EEN DOMINEE IN NIEUWLEUSEN

Niet alle predikanten in de streek dachten hetzelfde. In het buurdorp Nieuwleusen stond dominee A. de Redelijkheid. Hij gaf een blad uit, *De lichtende kaars*, en was voorzitter van de Nederlandse tak van de Mbuma-zending, een zendingsorganisatie. Hij sprak zich uit voor inenten.

De zending schorste hem daarna. Meer weet ik er niet van, en ik heb het verhaal maar in één bron gevonden.

Het laat zien dat de strijd in 1971 ook binnen de kerken werd gevoerd. Er stond geen blok van gelovigen tegenover een blok van artsen. Er waren predikanten die over de ziekte zwegen en een predikant die voor inenten pleitte. Er waren ouders die weigerden, en ouders die op vrijdag 5 maart een klontje kwamen halen.

NEGENENDERTIG

Toen de epidemie voorbij was, telde Van der Heijden negenendertig besmettingen. Vijf kinderen waren gestorven. Vijftien mensen hielden blijvend letsel. Het programma *Andere Tijden* van de VPRO noemt dezelfde aantallen. Het was ongeveer vier keer zoveel als bij de kleinere uitbraken van de jaren daarvoor.

Achter die getallen zitten levens. In 2021 vertelde een vrouw uit het dorp aan Hart van Nederland dat ze al vijftig jaar verlamd is door polio. Ze zei dat de ziekte nog steeds niet helemaal uit de wereld is. Bang dat het opnieuw uitbreekt, was ze niet.

In hetzelfde artikel legde polio-onderzoeker Erwin Duizer uit dat de kans kleiner is geworden dat het virus in een gemeente met weinig ingeënte kinderen terechtkomt. Als het toch gebeurt, kunnen de gevolgen volgens hem vergelijkbaar zijn met die van 1971. Hij wees

erop dat in 2019 meer dan een miljoen Nederlanders naar landen buiten Europa reisden.

En toen veranderde er iets. Na de epidemie steeg de vaccinatiegraad in Staphorst en de dorpen eromheen tot dicht bij het landelijke gemiddelde van negentig procent, zo schrijft Van der Heijden. Dat kan alleen als ook ouders die eerder hadden geweigerd, hun kinderen lieten inenten.

WAT BLEEF, EN WAT TERUGKWAM

Helemaal voorbij was het niet. In 1978 kwam er opnieuw een polio-epidemie onder bevindelijk gereformeerden. In 1992 en 1993 volgde de laatste uitbraak in Nederland, met 71 zieken en 2 doden, vooral in de omgeving van Streefkerk. Sinds 1994 is er volgens het RIVM in Nederland geen polio meer vastgesteld.

Webbink en Ultee lieten in 2004 zien hoe sterk geloof en inenten in Nederland met elkaar samenhangen. In gemeenten met veel stemmers op de SGP, de Staatkundig Gereformeerde Partij, lag de vaccinatiegraad lager. De Wereldgezondheidsorganisatie adviseert voor polio minstens tachtig procent, schreven ze.

In 2013 was de vaccinatiegraad tegen difterie, tetanus en polio onder schoolkinderen in Staphorst 80,6 procent, tegen ongeveer 95 procent in de meeste gemeenten. Burgemeester Joop Alssema vertelde dat jaar aan Binnenlands Bestuur dat de kerken hun leden vrijlaten, ook in deze keuze. Hij had zijn eigen kinderen laten inenten. Ouders die op Gods voorzienigheid vertrouwen, wilde hij niet oproepen om het ook te doen. “We zijn markant, maar niet achterlijk,” zei hij.

In 2004 ging de Nederlandse Hervormde Kerk samen met twee andere kerken op in de Protestantse Kerk in Nederland. Een deel van de orthodoxe hervormden wilde die fusie niet en ging verder

als Hersteld Hervormde Kerk. De gemeente in Staphorst is nu een van de grootste van dat kerkgenootschap. De Dorpskerk aan de Gemeenteweg is haar kerk.

Wat heeft de gemeente van Staphorst veranderd in de samenleving? Het is een vreemde vraag bij een verhaal waarin kinderen stierven. Wel heeft 1971 iets in gang gezet. Heel Nederland sprak in die weken over de grens tussen het geweten van ouders en de gezondheid van kinderen. Sociologen gingen later met de ouders zelf praten, in plaats van alleen over hen. En in het dorp steeg na die maart het aantal ingeënte kinderen sterk.

Ik kies hier geen kant. Ik zie artsen die vochten voor kinderen die ze niet kenden. Ik zie ouders die God niet voor de voeten wilden lopen. Ik zie een dominee die bij een graf de naam van de ziekte niet noemde, en een andere dominee die na zijn pleidooi voor inenten werd geschorst.

In 2007 maakte Andere Tijden er een uitzending over. De titel was kort: Polio in Staphorst. De naam van het dorp en de naam van de ziekte waren aan elkaar vast komen te zitten.

EEN STEEN UIT 1763

Wie nu aan de Gemeenteweg staat, ziet weinig van dat alles. De toren werd in 1973, twee jaar na de epidemie, ingeschreven als rijksmonument. De sluitsteen boven de deur draagt nog steeds de naam van de vrouw die in 1763 de eerste steen legde.

Aan de overkant liggen in het inloophuis Bijbels in dertig talen, naast een kerkbank. Vrijwilligers vertellen er over het geloof van hun dorp.

Buiten, op het plantsoen naast de kerk, staat de oude klok van Van Wou en Schonenborch. Hij werd gegoten lang voordat Magdalena

Maria van Dam de eerste steen van de toren legde. Hij is er nog steeds.

GA ER ZELF HEEN

De Dorpskerk staat aan de Gemeenteweg in Staphorst, op nummer 52. De toren uit 1763 is een rijksmonument, net als de pastorie uit 1909 aan dezelfde weg. Naast de kerk staat op het plantsoen de oude klok. De kerk zelf is niet open voor bezoekers.

Recht tegenover de kerk is Kerkzicht, het inloophuis van de Hersteld Hervormde Gemeente. Vrijwilligers vertellen er over het geloof, de kerk en de Staphorster gewoonten. Er staan een kerkbank en een nagebouwde klokkenstoel. Kijk voor openingstijden op de website van Kerkzicht.

Aan dezelfde weg staat op nummer 24 een boerderij van het Staphorster type die ook rijksmonument is. Vraag toestemming voordat je mensen fotografeert.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): de polio-epidemie in Staphorst in februari en maart 1971; negenendertig besmettingen en vijf overleden kinderen (De Groene, Andere Tijden, Hart van Nederland); de lage vaccinatiegraad door religieuze bezwaren; de toren en pastorie als rijksmonument; de Dorpskerk als kerk van de Hersteld Hervormde Gemeente; de uitbraak van 1992 en 1993; de vaccinatiegraad van 2013.

Uit één bron (De Groene Amsterdammer, 2021): het verloop dag voor dag; de suikerklontjes op 5 maart en het aantal van ongeveer 2500; de biddag met ongeveer 1500 mensen; het vers waarbij ds. Dorsman zijn Bijbel opensloeg; de begrafenis op 16 maart zonder het woord polio; de papieren aan de bomen; de schorsing van ds.

De Redelijkheid; de stijging van de vaccinatiegraad na de epidemie; vijftien mensen met blijvend letsel.

Alleen uit overlevering of eigen getuigenis: de woorden van de Zwitserse leermeester, door Van Lookeren Campagne doorverteld; de uitspraken van ouders over Gods voorzienigheid komen uit interviews na de epidemie van 1978, niet uit 1971.

Onbevestigd: aan welk kerkgenootschap ds. Dorsman verbonden was; of de hervormde gemeente in 1971 bij de Gereformeerde Bond werd gerekend; in welke kerk de biddag werd gehouden; hoe Dorsman Mattheüs 9:12 uitlegde; wat er op de papieren aan de bomen stond. Hart van Nederland noemt 5 maart als begin van de uitbraak, De Groene 28 februari.

Duiding: of vaccinatie en vertrouwen op God elkaar uitsluiten, is binnen de bevindelijke gemeenten zelf een open vraag, en het antwoord verschilt per kerk en per gezin.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Chris van der Heijden, "Stop de waanzin in Staphorst", De Groene Amsterdammer, 2 december 2021 (fragment)
2. Hart van Nederland, vijftig jaar na de polio-uitbraak in Staphorst, 8 maart 2021
3. VPRO, Andere Tijden, "Polio in Staphorst"
4. TheTVDB, Andere Tijden, "Polio in Staphorst" (1 november 2007)
5. Ellen Webbink en Wout Ultee, "Van polio tot meningokokken-C", Mens & Maatschappij 79 (2004)
6. Fred van Lieburg, "Revisiting the History of Religious Resistance to Vaccination in the Netherlands", NTT 76 (2022)
7. RIVM, Polio
8. MAX Vandaag, Wereld Polio Dag

9. Binnenlands Bestuur, “We zijn markant, maar zeker niet achterlijk”, 26 juli 2013
10. Rijksmonumentenregister, toren Hervormde Kerk, Gemeenteweg 52 (34246)
11. Rijksmonumentenregister, pastorie, Gemeenteweg 53 (508246)
12. Rijksmonumentenregister, boerderij Gemeenteweg 24 (34242)
13. NOS, “Minder bezoekers in zondagsdiensten”, oktober 2020
14. Hart van Nederland, zondagsdiensten Staphorst, 17 oktober 2020
15. Kerkzicht Staphorst
16. Kerkzicht Staphorst, Ontstaan
17. Dagjeweg, Informatiecentrum Kerkzicht
18. Nationaal Archief / Anefo, “Uitbraak polio in Staphorst”, 1971 (via Picryl)
19. Wikipedia, Restored Reformed Church
20. VPRO, “Polio in Staphorst”

Amsterdam: de kerk waar honderd mannen hun eten weigerden

Wie vanaf het Waterlooplein naar de Mozes en Aäronkerk kijkt, ziet een gevel die eerder bij een tempel lijkt te horen dan bij een Amsterdamse straat. Zandsteen, een portiek met Ionische zuilen, beelden op de rand van het dak en twee houten torens. Aan de andere kant, in de Jodenbreestraat, staan op de achtergevel nog de oude beeldjes van Mozes en Aäron. Ernaast staat een bakstenen gebouw uit 1969, het Mozeshuis.

Binnen is de kerk weer een kerk. Sinds 2014 houdt de Gemeenschap van Sant'Egidio er missen en gebedsdiensten. Er is een restaurant voor daklozen begonnen. Er staat een "altaar van de armen", voor arme vrienden die gestorven zijn, met kruisen uit plaatsen waar mensen lijden. Met kerst schuiven er honderden gasten aan, onder wie mensen die op straat leven.

Bijna niemand die er langsloopt weet dat hier in november 1975 ongeveer honderd Marokkaanse mannen op matrassen lagen. Ze aten niet. Ze wachtten op een antwoord uit Den Haag. Wat in die kerk begon, zette voor het eerst de vraag op de voorpagina wat Nederland

moet met mensen die hier werken en wonen, maar geen papieren hebben.

Het verhaal van deze plek begint drie eeuwen eerder, met een huis dat een steen van Mozes in de gevel had.

“DAER MOIJSES INDE GEVEL STAET”

In 1641 kochten franciscanen een huis aan de Breestraat. Het heette Moyses, naar de gevelsteen met Mozes erop, het huis “daer Moij-ses inde gevel staet”, zoals een oud stuk het zegt. Franciscanen zijn kloosterlingen die teruggaan op Franciscus van Assisi; ze leven in armoede en trekken onder de mensen rond.

Openlijk een katholieke kerk bouwen mocht in die tijd niet. Sinds de Reformatie was de gereformeerde kerk de publieke kerk van de stad. Katholieken kwamen samen in schuilkerken: ruimtes achter of boven een gewone voorgevel, die iedereen kende maar niemand officieel zag. De Mozes was de tweede huiskerk van die soort in Amsterdam.

Rond 1680 kochten de broeders ook het huis ernaast. Dat heette Aäron. Zo kreeg de kerk de naam die ze nog steeds draagt, al is ze officieel gewijd aan Antonius van Padua, een franciscaner heilige. In 1686 was er volgens het tijdschrift *Ons Amsterdam* een ruime schuilkerk klaar. Een gids van de kerk noemde haar in 2012 de grootste schuilkerk van de stad.

Het hoofdaltaar en de zijaltaren uit die tijd, van rond 1700, staan nu nog in de kerk. Ze verhuisden mee toen de schuilkerk plaatsmaakte voor een nieuw gebouw.

EEN KATHEDRAAL DIE ER NOOIT KWAM

In 1837 liet pastoor Arnoldus van Giessen een nieuwe kerk bouwen, over de oude schuilkerk heen. De katholieken mochten zich in de

negentiende eeuw weer laten zien, en dat deden ze. De architect was de Belg Tilman-François Suys. Volgens Ons Amsterdam baseerde hij zich op een plan van stadsbouwmeester Jan de Greef voor een Amsterdamse kathedraal, dat nooit was uitgevoerd. In 1841 was de kerk klaar.

Binnen kwam een hallenkerk met drie beuken, gedragen door Korintische zuilen. In 1871 plaatsten de broers Adema uit Leeuwarden er een orgel. Het staat er nog, en het hele gebouw is een rijksmonument.

De kerk stond midden in de Joodse buurt. Tussen 1866 en 1895 werkte er een franciscaan, pater J.J. Burgmeijer, die zich inzette voor arme mensen, wat hun geloof ook was. In 1891 werd hij door de Joodse buurt gehuldigd. Zo vertelt Ons Amsterdam het. Een tweede bron heb ik er niet voor gevonden, maar het past bij een kerk die met haar voordeur aan de straat van de armen stond.

In de Tweede Wereldoorlog werd die buurt de plek van het leed. De gids van de kerk vertelde in 2012 dat de kerk midden in het met prikkeldraad afgesloten “Judenviertel” stond, en dat een van de eerste razzia’s bij de kerk plaatsvond. In 1941 vierde de parochie in die omstandigheden haar dubbele jubileum: driehonderd jaar schuilkerk, honderd jaar kerkgebouw. Na de oorlog was het grootste deel van de Joodse bewoners gedeporteerd.

EEN HUIS VOOR DE VERNIEUWING

In de jaren vijftig en zestig moest de pastorie naast de kerk wijken voor nieuwe wegen. In 1967 ging het oude parochiehuus tegen de grond. Het kerkbestuur verkocht kunstwerken uit het oude huis op een veiling en kreeg een vergoeding van de stad. Van dat geld kwam er een nieuw gebouw, ontworpen door architect Sier van Rhijn. In 1969 was het klaar: het Mozeshuis, Waterlooplein 205.

Er woonden enkele franciscanen. Maar het huis was vooral bedoeld als vormingscentrum. Het Reformatorisch Dagblad beschreef het in 2012 als een centrum voor liturgievernieuwing en bedrijfsapostolaat. Liturgie is de vorm van de kerkdienst; na het Tweede Vaticaans Concilie (1962 tot 1965) zochten veel katholieken naar nieuwe vormen. Bedrijfsapostolaat was kerkelijk werk onder arbeiders, op de werkvloer. Van Rhijn kreeg in 1970 de Amsterdamse architectuurprijs voor het ontwerp. De jury vond dat het in de straat paste “alsof het er altijd heeft gestaan”.

In 1969 veranderde ook de parochie. De parochie Sint-Antonius werd opgeheven, en in de binnenstad ontstond een nieuwe organisatie rond de Citykerk. Andere kerken in het centrum gingen dicht. De Mozes mocht open blijven. In 1971 hield het koor op te bestaan.

Wat er in de jaren zeventig groeide, was iets anders dan een gewone parochie. In het Mozeshuis kwamen volgens Ons Amsterdam een theehuis, cursussen en maatschappelijk werk. De kerk zelf werd, zo zei de gids later, een centrum voor progressieve kunstenaars en actiegroepen. De eigen website van de kerk noemt haar een “actiekerk”. Later zouden er vredeswerk, integratiecursussen, daklozenzorg en hulp bij aids volgen. Al die activiteiten liepen via een stichting: de stichting Mozeshuis. Het gebouw zelf bleef eigendom van het bisdom.

Wie in november 1975 precies de sleutel omdraaide voor de hongerstakers, heb ik niet kunnen vinden. Geen van de bronnen die ik las noemt een naam, geen pastor, geen bestuurder. Dat de deur opening, staat vast. Wie haar opende, nog niet.

EEN PASPOORT EN EEN VERKLARING

In 1975 kwam de regering met een regeling. Buitenlandse arbeiders die hier zonder vergunning woonden, konden alsnog een verblijfs-

vergunning aanvragen. Op 1 november 1975 ging de regeling in. De voorwaarden: je moest voor 1 november 1974 in Nederland zijn aangekomen, hier onafgebroken hebben gewoond en gewerkt, en een geldig paspoort hebben. Ongeveer vijftienduizend mensen kwamen in aanmerking.

Op papier klonk dat ruim. Voor veel Marokkaanse mannen was het een muur. Sommigen waren met valse papieren binnengekomen, en het Marokkaanse consulaat gaf hun geen nieuw paspoort. Anderen konden niet bewijzen hoe lang ze al werkten. Hun werkgevers hadden hen nooit ingeschreven. Volgens meerdere bronnen weigerden sommige werkgevers een verklaring te tekenen, uit angst dat ze dan alsnog de premies moesten betalen die ze jaren hadden ontdoken.

Het waren de jaren waarin fabrieken sloten en de overheid illegale arbeid wilde terugdringen. Wie geen papier had, kon worden uitgezet.

Er was nog een druk, minder zichtbaar. De Amicales, een Marokkaanse vereniging die in december 1974 in Utrecht was opgericht, stond dicht bij het regime van koning Hassan II. De actievoerders zagen haar als een middel om Marokkanen in Nederland in de gaten te houden en te intimideren. Volgens de site *Marokkaan in Mokum* werden familieleden in Marokko onder druk gezet. Wie in Nederland in actie kwam, deed dat met een risico voor de mensen thuis.

Hoe zou jij handelen als je je eigen naam niet kunt bewijzen in het land waar je al jaren werkt?

ZEVENDE NOVEMBER

De mannen vonden steun bij het Komitee Marokkaanse Arbeiders in Nederland, het KMAN, dat net was opgericht. Een steuncomité van Nederlandse activisten hielp mee. Volgens *Marokkaan in Mokum* bezetten op 1 november eerst ongeveer honderd Marokkanen de El

Kabir-moskee aan de Van Ostadestraat, om paspoorten te eisen, en trokken ze daarna naar de katholieke kerk De Duif. Dat deel van het verhaal heb ik maar in één bron gevonden.

Wat wel in alle bronnen staat: op 7 november 1975 begon een hongerstaking in kerken in Amsterdam, Utrecht en Den Haag. In totaal deden 182 mannen mee. De grootste groep, ongeveer honderd, verbleef in de Mozes en Aäronkerk aan het Waterlooplein. Sommige bronnen zeggen dat alle 182 daar zaten. De meeste hielden het op honderd in Amsterdam en de rest verspreid over de andere twee steden.

De eisen waren duidelijk. Een generaal pardon, dus een vergunning voor de hele groep. Geen razzia's. Geen uitzettingen. En bescherming tegen de Amicales.

Een verteller die de groep in die tijd leerde kennen, herinnerde zich voor het Zaans Museum een zin die de mannen zeiden: ze waren samen begonnen en wilden het "samen uitvechten tot het bittere eind".

MATRASSEN TUSSEN DE ZUILEN

In de kerk van Suys, tussen de Korintische zuilen, kwamen matrassen te liggen. Vrijwilligers, Nederlanders en Marokkanen, brachten dekens en medische hulp. Volgens Amsterdam750 verzorgden de kerken de maaltijden. 's Avonds werden er films vertoond. Er hingen spandoeken. Sympathisanten hielden de wacht.

Wie er sliep en wat ze dachten, weten we niet uit de eerste hand. De bronnen noemen geen namen van de stakers. Ik noem ze hier ook niet. Het waren mannen zonder papieren, met familie in een land waar het regime meekeek.

Wel weten we wat de kerk werd. Er werd vergaderd. Er werden bijeenkomsten georganiseerd. Er ontstonden samenwerkingen die er daarvoor niet waren: tussen Marokkaanse arbeiders en Nederlandse vakbondsmensen, tussen linkse partijen en kerkelijke groepen. De PSP en de PPR steunden de actie, net als vakbonden en kerken.

De pers noemde de mannen de “kerk-Marokkanen”. Volgens het tijdschrift *Ons Amsterdam* was het de eerste keer dat de legalisatie van vreemdelingen in Nederland zo breed in de publieke aandacht kwam.

Ik sta hier als schrijver even stil. Deze kerk was in 1641 begonnen als een plek waar katholieken mochten bestaan zonder dat de stad hen zag. Ruim drie eeuwen later lagen er mensen die de stad juist niet meer kon weggijken.

HET WOORD VAN EEN STAATSSECRETARIS

De actie duurde ruim een week. Op 14 november 1975 sprak staatssecretaris van Justitie Henk Zeevalking met het KMAN en het steuncomité. Hij deed toezeggingen: de regeling zou soepeler worden uitgevoerd. De hongerstaking stopte. Sommige bronnen noemen 14 november als einddatum, andere 15 november. Waarschijnlijk werd er op de veertiende gepraat en hielden de mannen de dag erna op.

Opgelost was er niets. De mannen bleven in de kerken. Volgens *Marokkaan in Mokum* was de Mozes en Aäronkerk drie maanden lang het centrum van het protest. Het KMAN werkte dossier voor dossier, man voor man.

Twee jaar lang bleef de zaak liggen. Toen de Raad van State het beroep van de kerk-Marokkanen afwees, kwamen er nieuwe acties. Er waren handtekeningenacties en demonstraties in veel steden. Vol-

gens het televisieprogramma *Andere Tijden* deden een tijd lang ook Nederlanders mee aan een hongerstaking, twee maanden lang.

Het is goed om eerlijk te zijn over de andere kant. De regering wilde de illegale arbeid terugdringen, en daar was in het land ook steun voor. Bijna vijftienduizend mensen zonder vergunning deden niet mee aan een hongerstaking. De vraag waarom deze 182 een uitzondering zouden krijgen, lag op tafel. Over een generaal pardon voor een groep wordt in Nederland tot op vandaag verschillend gedacht.

ZOMER IN DE DUIF

Op 16 juli 1978 gingen de Marokkanen opnieuw in hongerstaking. Dit keer in een andere Amsterdamse katholieke kerk: De Duif aan de Prinsengracht. Het werd groot nieuws in het hele land. In augustus boden de stakers volgens *Marokkaan in Mokum* een petitie met veertigduizend handtekeningen aan bij het parlement.

Op 17 oktober 1978 viel het besluit. De kerk-Marokkanen kregen een verblijfsvergunning. Hoeveel precies, daarover verschillen de bronnen. De meeste spreken van alle 182. *Andere Tijden* noemt 120 van de 182: een deel was intussen naar Marokko vertrokken, en enkele mannen kregen geen vergunning vanwege een strafblad. Ook over wie het besluit nam, lopen de bronnen uiteen. Eén bron noemt Zeevalking. *Andere Tijden* noemt Elberta Haars, die in 1978 staatssecretaris van Justitie was in het nieuwe kabinet. Dat laatste klopt met de kabinetten van toen.

Het waren drie jaar. Voor de mannen begon het met een week zonder eten tussen de zuilen van een kerk aan het Waterlooplein.

WAT BUITEN DE MUREN VERANDERDE

Wat bracht deze actie teweeg in de samenleving? Het eerlijke antwoord: geen nieuwe wet. Wel een groep van meer dan honderd

mannen die mochten blijven, met alles wat dat voor hun gezinnen betekende.

En iets wat moeilijker te meten is. Volgens de Universiteit van Amsterdam groeide de steun uit tot een brede solidariteitsbeweging, en ontstonden er in de kerk samenwerkingsverbanden die er daarvoor niet waren. Een kwestie die eerst alleen ambtenaren en werkgevers aanging, werd een zaak waar het hele land over praatte. Hoe ver die invloed later reikte, bij andere acties van mensen zonder papieren, heb ik in de bronnen niet kunnen nagaan.

Vijftig jaar later wordt het verhaal verteld als het begin van iets. In november 2024 stond de reizende tentoonstelling *Marokkaan in Mokum* in de Mozes en Aäronkerk zelf, met een seminar. In september 2026 vertelde Abdou Menebhi, een van de oprichters van het KMAN, bij de Universiteit van Amsterdam over “50+ jaar Marokkaans-Nederlands burgerschap”. Die titel laat zien hoe betrokkenen er nu zelf naar kijken: als het begin van burgerschap.

De gemeente zelf, de parochianen, de broeders, staan in dat verhaal op de achtergrond, en zo hoort het ook verteld te worden. De parochie bestond formeel niet meer. Het koor was opgeheven. Wat overbleef, was een gebouw met een stichting ernaast en een traditie van open deuren. Daarbinnen gebeurde het.

EEN KERK ZONDER DIENSTEN

Na 1980 werden er geen diensten meer gehouden. De kerk werd officieel aan de eredienst onttrokken. In 1990 werd ze gerestaureerd, de kerkbanken verdwenen, en op 22 januari 1991 werd het gebouw heropend in aanwezigheid van koningin Beatrix. Het werd een zaal voor congressen, debatten en cultuur. In het Mozeshuis ging het werk door: debatten over aids, apartheid en kernwapens, cursussen, opvang.

In 2012 was de kerk meestal dicht. Alleen in de zomer gingen op dinsdag de deuren open voor rondleidingen en concerten op het Adema-orgel.

Toen viel het geld weg. De gemeente bouwde haar subsidie af en de stichting Mozeshuis dreigde failliet te gaan. In 2013 stopten de activiteiten. Het complex werd verkocht aan het bisdom Haarlem.

DE ARMEN AAN TAFEL

De bisschop vertrouwde de kerk en het huis toe aan de Gemeenschap van Sant'Egidio, een katholieke gemeenschap die werkt voor de armen en voor vrede. In Amsterdam was ze sinds 2000 actief. Op 28 september 2014 wijdde bisschop Jozef Punt de kerk opnieuw in. Na vierendertig jaar werd er weer de mis gevierd.

De bisschop vroeg de gemeenschap, zo staat het op de site van de kerk, om de dienende kant van de kerk zichtbaar te maken voor de stad. Sant'Egidio begon een restaurant voor daklozen en werk voor kinderen en ouderen.

In het Oude Testament, in het boek dat bij Mozes en Aäron hoort, staat een opdracht over de vreemdeling die bij Israël woont: *U moet hem liefhebben als uzelf, want u bent zelf vreemdelingen geweest in het land Egypte.* (Leviticus 19:34). Of iemand in 1975 aan dat vers dacht toen de deur openging, weet ik niet. Het staat in geen enkele bron.

Op een paar middagen in de week staat de deur open. Je loopt naar binnen langs het portiek van een kathedraal die er nooit kwam. De kerkbanken verdwenen in 1990. Voorin staat het altaar uit de tijd van de schuilkerk. En ergens in die ruimte, waar nu de kruisen op het altaar van de armen staan, lagen in november 1975 de matrassen.

GA ER ZELF HEEN

De Mozes en Aäronkerk staat aan het Waterlooplein in het centrum van Amsterdam (Waterlooplein 207), met het Mozeshuis (Waterlooplein 205) ernaast. De achtergevel met de oude beeldjes van Mozes en Aäron zie je vanuit de Jodenbreestraat.

De kerk is op vaste middagen open voor bezoekers. Binnen zie je de hallenkerk van Suys, het hoofdaltaar en de zijaltaren uit de schuilkerk, het Adema-orgel en het altaar van de armen van Sant'Egidio. Kijk voor openingstijden op de website van de Mozes en Aäronkerk of van Sant'Egidio Nederland.

De kerk ligt in de oude Joodse buurt, waar pater Burgmeijer werkte en waar volgens de gids van de kerk een van de eerste razzia's van de oorlog plaatsvond. Wie het tweede deel van dit verhaal wil zien, loopt naar De Duif aan de Prinsengracht, waar de hongerstaking in 1978 werd hervat.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): de aankoop van het huis Moyses door franciscanen in 1641 en daarna van het huis Aäron; de nieuwe kerk van Suys (1837 tot 1841); het Mozeshuis van Sier van Rhijn (1969) als vormingscentrum; de opheffing van de parochie in 1969; de regularisatieregeling van 1 november 1975 en de problemen met paspoorten en werkgeversverklaringen; de hongerstaking vanaf 7 november 1975 in kerken in Amsterdam, Utrecht en Den Haag met 182 deelnemers, de grootste groep in de Mozes en Aäronkerk; de steun van het KMAN, vakbonden, partijen en kerken; het einde na toezeggingen van staatssecretaris Zeevalking; de nieuwe hongerstaking in De Duif in 1978; de verblijfsvergunningen op 17 oktober 1978; het einde van de diensten rond 1980; de overdracht aan Sant'Egidio en de herinwijding in 2014.

Alleen uit één bron of uit herinnering: het werk van pater Burgmeijer en zijn huldiging in 1891; de razzia bij de kerk (gids van de kerk); de bezetting van de El Kabir-moskee en de actie in De Duif begin november 1975; de uitspraak van de stakers over “samen uitvechten” (een verteller voor het Zaans Museum); de petitie met veertigduizend handtekeningen; Nederlandse medestakers; de heropening met koningin Beatrix in 1991.

Onbevestigd of betwist: wie in 1975 de kerk openstelde (de stichting Mozeshuis ligt voor de hand, maar geen bron zegt het); of er honderd of 182 stakers in de Mozes en Aäronkerk zelf zaten; of de staking op 14 of 15 november eindigde; of in 1978 alle 182 of 120 mannen een vergunning kregen, en of Zeevalking of Haars dat besluit nam.

Duiding: dat dit de eerste grote actie van mensen zonder papieren in Nederland was, is de lezing van de bronnen uit Amsterdam en van de betrokkenen zelf. Of een generaal pardon rechtvaardig is, blijft een politieke vraag waarover Nederlanders verschillend denken.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Ons Amsterdam, Floor Meijer, “Moyses & Aaron” (2016)
2. ONH / Ons Amsterdam, Niels Wisman, “Wereldplek in Amsterdam: Mozes- en Aaronkerk verleende ‘kerkasiel’ ” (2011)
3. Amsterdam750, “Wie waren de Kerkmarokkanen?”
4. Marokkaan in Mokum, “Acties / Kerk-Marokkanen”
5. Zaans Museum, “De lange adem van de 182 ‘Kerk-Marokkanen’ ”
6. Andere Tijden, “In de ban van koning Hassan”
7. EMCEDO, tussentijds verslag Marokkaan in Mokum (2025)
8. Universiteit van Amsterdam, Vox Pop, “50+ jaar Marokkaans-Nederlands burgerschap” (2026)

9. Reformatorisch Dagblad, "Mozes & Aäronkerk zit vol verhalen", 9 juli 2012 (via Digibron)
10. Rijksmonumentenregister, monument 6305
11. Amsterdam op de kaart, "Mozeshuis, Waterlooplein 205"
12. De Erfgoedstem, "Mozeshuis Amsterdam gemeentelijk monument" (2016)
13. Mozes en Aäronkerk, "Gebouw"
14. Mozes en Aäronkerk, "Kerk van Barmhartigheid"
15. Kerkengek, "Kerk met een nieuwe openheid" (2014)
16. I amsterdam, Mozes en Aäronkerk
17. Wikipedia (Engels), Mozes en Aäronkerk

Rotterdam: de kerk die haar deuren openzette voor de stad

Wie Rotterdam Centraal uitloopt en de stad in gaat, ziet op de hoek van de Mauritsweg een gebouw dat op geen andere kerk lijkt. De gevel is koperkleurig en gebroken in vlakken, met driehoekige ramen. De Britse architect Will Alsop noemde zijn ontwerp een kristal dat van een klif was gevallen. Rotterdammers gaven het andere namen: de Diamant, of de Koperen Ploert. De klok is het enige kerkelijke teken aan de buitenkant.

Binnen is op de begane grond het Kerkplein. Iedereen mag er binnenlopen voor koffie of thee. Op de verdiepingen erboven zijn er een douche, een warme maaltijd, een arts voor wie geen verzekering heeft, een loket voor mensen zonder geldige papieren en een beperkt aantal bedden. Op zondag is er een dienst, op vrijdagavond een avondgebed. Leden heeft deze gemeente niet. Wie komt, hoort erbij.

Het adres is Mauritsweg 20. Op deze plek stond tot 2007 een andere Pauluskerk. Daar begon, rond 1980, een van de felste en meest omstreden experimenten van een Nederlandse kerk in de twintigste eeuw. Een gemeente liet drugsgebruikers binnen toen de stad niet

wist wat ze met hen aan moest. Ze kreeg er dank voor, en woede. Ze kreeg er justitie over de vloer.

EEN KERK UIT 1960 EN EEN DOMINEE UIT SULAWESI

De oude Pauluskerk werd gebouwd in een binnenstad die nog herstelde van de verwoestingen uit de oorlog. Architect Barend van Veen ontwierp haar. In 1960 ging ze open, vlak bij het station.

In 1979 kwam er een nieuwe predikant. Hans Visser was in 1942 in Den Haag geboren, zo staat het in een interview uit 2000. Hij had als pastor bij de Hoogovens gewerkt en daarna ongeveer acht jaar in Midden-Sulawesi, in Indonesië. Hij werd in Rotterdam directeur van de Stichting voor Kerkelijk Sociale Arbeid en begon in de Pauluskerk een diaconaal centrum.

Diaconaat is in de kerk het woord voor de zorg voor mensen in nood. Elke gemeente heeft diakenen die geld inzamelen en arme mensen helpen. In de Pauluskerk werd het diaconaat het hart van de hele kerk. De eigen website van de kerk zegt het zo: vanaf 1979 groeide ze uit tot een plek van ontmoeting en hulp, met een vooral diaconale taak.

Hoe Visser in het leven stond, liet hij in hetzelfde jaar zien. Volgens een verzameling interviews uit 2000 steunde hij in 1979 de havenarbeiders bij een grote staking. Collega's namen het hem kwalijk. Later zei hij over zichzelf: "Ik kies graag de radicale weg."

HET VERBOND VAN 1980

In 1980 ontmoette Visser een jonge man van begin twintig. Hij heette Nico Adriaans. Hij was deels in kindertehuizen opgegroeid, kwam uit de wereld van de drugsgebruikers en had de Junkiebond opgericht, een belangenclub van drugsgebruikers zelf. Hij

kwam met een voorstel: een verbond tussen de Junkiebond en de Pauluskerk.

We kennen dit verhaal vooral uit de woorden van Visser zelf. In 1996 schreef hij in het Rotterdams Jaarboekje een herdenkingsstuk over Adriaans, die een jaar eerder was overleden. Hij beschrijft hoe de twee samen studieconferenties hielden en een breed front van organisaties vormden. En hoe er in de kerk een eethuis kwam. Daar hadden drugsgebruikers, zo schrijft Visser, voor het eerst een eigen plek.

Uit die samenwerking kwamen meer dingen voort: een Vredeswinkel, een nachtopvang, en later Perron Nul. Samen voerden ze ook een methadonprogramma dat buiten de regels van de overheid omging. Methadon is een middel dat verslaafden van heroïne af helpt of de ergste nood wegneemt. De verstrekking ervan was streng geregeld. In de Pauluskerk gebeurde het op eigen gezag.

Visser schrijft eerlijk dat ze het vaak oneens waren. Adriaans wilde actie voeren, Visser zocht liever de weg van overleg. Ze kwamen er toch uit, met respect voor elkaar.

Ik vind het een opvallend begin. Een dominee die naar een junk luistert en met hem optrekt. Je kunt er veel van vinden. Maar wie bepaalt eigenlijk in jouw kerk wat de nood van de stad is: de mensen binnen, of de mensen die aanbellen?

SOEP, BROOD EN EEN VOLLE GANG

In de jaren tachtig was heroïne in Rotterdam een zichtbaar probleem, ook in de stationshal. De gemeentelijke gezondheidsdienst deelde schone spuiten uit en verstreekte methadon. Het Nederlandse beleid zag verslaving als een medische zaak, schrijft Frank van der Hoeven van de TU Delft. Waar de regels van de stad

ophielden, ging de Pauluskerk verder. Visser beriep zich daarbij op de eigen ruimte die een kerk heeft.

Er kwamen meer mensen dan gebruikers alleen. Dakloze mensen kwamen, asielzoekers, mensen zonder papieren, vrouwen uit de prostitutie, werklozen. Ze kregen soep, brood en iemand die luisterde, zo beschreef een interviewer het rond 2000. De gangen waren druk en lawaaiig. Visser zei dat de kerk er voor iedereen was, ook voor wie niet geloofde.

Hij was geen man van voorzichtige taal. Over drugs zei hij in hetzelfde interview dat een verbod alleen maar problemen gaf. Hij wilde dat drugs uit het strafrecht gingen en net als andere middelen geregeld werden. Veel christenen in Nederland dachten daar heel anders over. Ook dat moet hier gezegd worden.

PERRON NUL, NAAST HET STATION

In 1987 opende Visser vlak naast het station een plek voor dakloze verslaafden. Het heette Perron Nul. Er was toezicht, er was methadon, er waren schone spuiten. Het IVO, een onderzoeksinstituut voor verslaving, noemde het later de eerste gebruikersruimte van Rotterdam: een plek waar mensen hun drugs onder toezicht mochten gebruiken.

Het doel was ook de stationshal vrij te houden. Dat lukte. Maar Perron Nul trok steeds meer mensen. Van der Hoeven schrijft dat het werk op een schaal gebeurde die de stad nog niet had gezien. Het werd te vol. Er waren incidenten.

In 1992 liep het uit de hand. Er kwamen botsingen met taxichauffeurs, die bij het station stonden te wachten, en met mariniers die in de stad gelegerd waren. De bronnen beschrijven het verschillend. Een artikel uit 2013 spreekt van een ontruiming met hulp van taxi-

chauffeurs en mariniers, een interview uit 2000 van een vechtpartij. Hoe het precies ging, heb ik niet kunnen vaststellen.

In de kerk zelf ging het ook mis. In oktober 1992 sloot Visser tijdelijk de ruimte waar gebruikers mochten gebruiken. De reden, zo meldde het Reformatorisch Dagblad: er waren meer dealers dan gebruikers.

TWEE HUISDEALERS EN DUIZEND GULDEN VOOR DE FISCUS

In januari 1994 deed de Pauluskerk iets wat geen kerk in Nederland had gedaan. Visser liet twee dealers in de kerk harddrugs verkopen aan verslaafden. Hij noemde hen huisdealers. Ze moesten zuivere drugs verkopen, tegen de gewone straatprijs. En ze moesten een deel van wat ze verdienden afdragen aan de belastingdienst. De eerste duizend gulden ging volgens het krantenbericht naar de Belastingdienst in Apeldoorn.

Visser legde uit waarom. Hij wilde de overlast rond de kerk vermindern en het gebruik uit de criminele hoek halen. Wie in de kerk kocht, hoefde niet op straat te kopen bij iemand die rommel verkocht.

Op 25 mei 1994 maakte het openbaar ministerie in Rotterdam bekend dat het een onderzoek begon. Werden er in de kerk strafbare feiten gepleegd? Visser zei dat hij zijn plan informeel aan mensen van politie en justitie had voorgelegd, en dat die het een proef waard vonden. De politie reageerde verrast. Ze wist van de plannen, zei een woordvoerder, maar “we hebben er zeker geen toestemming voor gegeven”. De waarnemend hoofdofficier van justitie zei dat hij niet was ingelicht.

Het stadsbestuur koos een middenweg. Het had liever gehad dat Visser vooraf contact had gezocht. Maar in het nieuwe coalitieakkoord stond juist een proef met harddrugs op medisch voorschrift

voor zwaar verslaafden. Na de zomer zou het college kijken of het werk van Visser daarin paste.

Ik heb geen bron gevonden die vertelt hoe de gewone kerkgangers van de Pauluskerk over de huisdealers dachten. Die stilte is jammer. Een gemeente bestaat ook uit de mensen die op zondag in de bank zitten, en uit de vrijwilligers die soep schepten.

5 DECEMBER 1994

Eind 1994 sloot de gemeente Perron Nul. De laatste bijeenkomst was op 5 december. Burgemeester Bram Peper had besloten. Visser vond dat de stad een plek sloot zonder iets anders te bieden. Later zei hij dat de problemen in de stad daarna groter werden.

Het IVO schreef in 2007 wat er gebeurde. De dealers en de verslaafden gingen terug naar de wijken waar ze vandaan kwamen. Wie nergens terecht kon, kwam naar de Pauluskerk. Het werd er druk, en er ontstonden gespannen situaties. De kerk richtte in haar eigen gebouw een gebruiksruimte in.

Visser beschrijft die tijd als pijnlijk. Adriaans had hem gewaar-schuwd, zo vertelt hij: “als ze je alleen laten en dit de enige plek blijft”, dan ging het mis. Zo ging het ook, vond Visser.

Adriaans zelf werd die maand ernstig ziek. Op 21 januari 1995 zaten de twee mannen samen aan zijn bed. Volgens Visser hielden ze elkaars hand vast en bedankten ze elkaar voor hun vriendschap. Visser gaf hem de zegen. Twee dagen later stierf Nico Adriaans, zevenendertig jaar oud. In zijn huiskamer stond een cactus die bloeide, schrijft Visser. Hij zag er een teken van hoop in.

HEKKEN, LANTAARNPALEN EN EEN PROEFSCHRIFT

De kerk aan de Mauritsweg lag midden tussen huizen. De burenerkten wat er binnen gebeurde. Rond 2000 zeiden omwonenden

dat ze zich niet veilig voelden. Er kwamen meer lantaarnpalen, hekken om de tuinen, en struiken werden weggehaald zodat niemand zich erachter kon verschuilen. Visser zei daarover dat er weinig veranderde, maar dat de bewoners zich veiliger voelden. Hoe de bewoners het zelf zagen, staat in de bronnen die ik vond niet in hun eigen woorden. Dat gat moet ik eerlijk benoemen.

In februari 2000 promoveerde Visser in Utrecht. Zijn proefschrift van meer dan driehonderd bladzijden ging over de rol van de kerk in de moderne stad. De dominee van de Pauluskerk was doctor in de theologie geworden. Een Rotterdamse krant wijdde er een column aan.

Rond 2001 verscheen een boek van Visser waarin hij openlijk over de dealers in zijn kerk schreef. Hij noemde hen zijn vrienden.

EEN GAT IN DE MUUR

In september 2003 kwam er een einde aan de handel. De driehoek, het overleg van burgemeester Ivo Opstelten, politie en justitie, besliste dat de verkoop van drugs in de Pauluskerk moest stoppen. Er was sprake van gestructureerde en geregelde handel, zei de woordvoerder van de burgemeester. Gebruik in de kerk zou gedoogd worden. Handel niet.

Het Reformatorisch Dagblad beschreef hoe het werkte. Er waren inmiddels vier dealers. Volgens Visser waren ze er al zo'n tien jaar. Elke ochtend vanaf half tien werd er verkocht. Een koper betaalde vijftien euro door een gat in de muur.

Visser was het er niet mee eens. Hij zei in de krant dat politie en justitie al jaren wisten wat er gebeurde, en dat de kerk de plek was geworden waar de stad haar verslaafden heen stuurde. Hij vreesde dat ze nu weer slechte drugs op straat zouden kopen. Hij stuurde de dealers weg. "We keren terug naar 24 jaar geleden", zei hij.

Wie had hier gelijk? De burgemeester wees erop dat de wet handel verbiedt, ook in een kerk. Visser wees op de mensen die er elke dag binnenkwamen. Beide kanten hadden een punt. Ik laat het oordeel aan jou.

WEG VAN DE MAURITSWEG

Kort daarna moest de kerk zelf wijken. Het stationsgebied werd vernieuwd. Op de plek van de Pauluskerk, het Rijnhotel en de Calypso-bioscoop kwam een nieuw bouwproject. In 2006 sloot de oude kerk haar deuren, in 2007 ging ze tegen de grond.

Het werk moest ergens anders heen, en daar begon een nieuwe strijd. De nachtopvang verhuisde in 2006 naar de Waalhaven, en de bezoekers werden met een bus heen en weer gebracht. Een dagopvang kwam in 2007 in de Couwenburg. Enkele honderden omwonenden stapten tegen die opvang naar de rechter. Ze verloren de zaak. Het IVO meldde in 2007 dat protesten van omwonenden de verhuizing van de bezoekers vertraagden. Er was ook een tijdelijke plek aan de Westersingel.

Volgens een artikel uit 2013 kraakten krakers na de sloop een pand naast Hotel Centraal, waar dakloze mensen konden blijven tot de nieuwe kerk klaar was. Dat verhaal heb ik in maar één bron gevonden.

In 2008 nam ds. Dick Couvée het werk van Visser over. De zorg voor verslaafden ging naar een andere organisatie, de Nico Adriaans Stichting. Zo bleef de naam van de man uit 1980 aan het werk verbonden.

DE KOPEREN PLOERT

Op zondag 2 juni 2013 ging de nieuwe Pauluskerk open, op dezelfde plek aan de Mauritsweg. De gemeente had Will Alsop aangewezen

als architect. De bouw verliep niet zonder moeite. Een projectontwikkelaar zou het gebouw betalen in ruil voor de helft van de grond, maar ging failliet, zo vertelde een bestuurder kort voor de opening.

De indeling liet zien wat de gemeente geleerd had. Beneden het Kerkplein, voor alle Rotterdammers. “Dit wordt de ruimte voor alle Rotterdammers”, zei de hoofdkoster. Daarboven een Open Huis voor mensen zonder verblijfsvergunning, dakloze mensen en wie vastliep, met een arts en maatschappelijk werkers. Op de bovenste verdiepingen een gastenverblijf voor vierentwintig mensen. Overnachten voor drugsverslaafden was er niet meer bij. Ongeveer honderdvijfenzeventig vrijwilligers droegen het werk.

Bij de opening kreeg een oude tekst een plek in het nieuwe gebouw: Overwin het kwade door het goede. Het zijn woorden uit de brief van Paulus aan de Romeinen, de apostel naar wie de kerk heet: *Word niet overwonnen door het kwade, maar overwin het kwade door het goede.* (Romeinen 12:21)

Hans Visser werd bij die opening in het zonnetje gezet. In 2020 kreeg Couvée een Rotterdamse onderscheiding, de Lof der Zotheidspeld. Het comité sprak van “een uitzonderlijke combinatie van barmhertigheid en waardigheid”.

“DE GRENS IS NU BEREIKT”

Het oude vraagstuk bleef. In maart 2024 klaagden omwonenden op televisie over de overlast rond de kerk: mensen die op straat sliepen, poep en plas in de portieken, drugsgebruik. Een man die er al zesendertig jaar woonde, zei het kort: “De grens is nu bereikt.” Een andere bewoonster zei dat haar kleinkinderen niet meer op bezoek durfden te komen. Een woordvoerder van de wethouder zei dat de Pauluskerk deels verantwoordelijk was voor het probleem.

Predikant-directeur Martijn van Leerdam zei dat hij de klachten begreep. De kerk probeerde te zorgen voor de mensen die de gemeente in de kou liet staan. Als in de winter de vorstregeling gold en dakloze mensen ergens anders konden slapen, nam de overlast af.

In juli 2024 schreef het stadsbestuur aan de gemeenteraad dat het zorgen had over een plan van de kerk voor permanente opvang zonder voorwaarden. Het ging om de omvang, om de vraag hoe overlast voorkomen werd, en om het feit dat de kerk iedereen wilde opvangen, waar hij ook vandaan kwam. In december 2024 voerde de kerk actie onder de naam Recht op Rust. Dat jaar waren minstens vier bezoekers die op straat leefden overleden, schreef de Erasmus Universiteit.

In 2026 verscheen een verklaring die de Pauluskerk samen met de Rotterdamse VVD had opgesteld, met het Leger des Heils en een andere opvangorganisatie. Hun gezamenlijke doel: niemand hoeft gedwongen buiten te slapen, en de overlast gaat omlaag. Over handhaving waren ze het eens: “Repressie alleen werkt niet, maar handhaving is onmisbaar.”

DE KLOK AAN DE MAURITSWEG

Wat heeft deze gemeente veranderd? Het is moeilijk precies te meten. Perron Nul was de eerste gebruiksruimte van de stad, en een proef met harddrugs op voorschrift stond in 1994 in het coalitieakkoord. Of de Pauluskerk daar de weg voor vrijmaakte, of dat de stad toch die kant op ging, zeggen mijn bronnen niet. Wel staat vast dat de kerk telkens plek bood waar de stad die niet had, en dat de stad daar telkens op moest reageren. Met steun, met de politie, met een rechter, met een gezamenlijke verklaring.

En het heeft de mensen in de kerk veel gekost. De huisdealers, de vechtpartij bij het station, de boze burens, de rechtszaken: het staat allemaal in de krant. Wie de deur openzet, weet niet wie er binnenkomt.

Sta vandaag voor het koperen gebouw, een paar minuten lopen van het station. Op het Kerkplein kan iedereen koffie drinken, wie geen papieren heeft net zo goed als wie toevallig langskomt. En aan de buitenkant hangt de klok, het enige wat zegt dat dit een kerk is.

GA ER ZELF HEEN

De Pauluskerk staat aan de Mauritsweg 20 in Rotterdam, op een paar minuten lopen van Rotterdam Centraal. Je herkent het gebouw aan de koperkleurige gevel met driehoekige ramen. Op deze plek stond van 1960 tot 2007 de oude Pauluskerk.

Het Kerkplein op de begane grond is een open ruimte waar iedereen binnen mag lopen. De kerk is een werkende opvang. Bezoekers zijn er vaak mensen in nood, dus kom met respect en maak geen foto's van mensen zonder te vragen.

Vrijwilligers van de kerk geven op aanvraag rondleidingen voor groepen, met uitleg over het hoe en waarom van het werk. Op zondag is er een dienst en op vrijdagavond een avondgebed. Kijk voor tijden en voor het aanvragen van een rondleiding op de website van de Pauluskerk Rotterdam.

Combineer een bezoek met het station zelf: het nieuwe Rotterdam Centraal hoorde bij dezelfde vernieuwing van het stationsgebied die de oude kerk deed verdwijnen.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): de opening van de oude kerk in 1960 (ontwerp Barend van Veen); de komst van ds.

Hans Visser in 1979 en het diaconaal centrum; Perron Nul vanaf 1987 naast het station en de sluiting door de gemeente eind 1994; botsingen bij het station in 1992; de huisdealers vanaf januari 1994 en het onderzoek van justitie in mei 1994 met de reacties van politie, justitie en stadsbestuur; het besluit van de driehoek in september 2003 om de handel te stoppen; sluiting van de oude kerk in 2006 en sloop in 2007; de verhuizing van de opvang en het verzet van omwonenden; de opvolging door ds. Dick Couvée in 2008; de opening van de nieuwe kerk van Will Alsop op 2 juni 2013; de klachten van omwonenden en het standpunt van gemeente en kerk in 2024.

Alleen uit overlevering of eigen getuigenis: het verbond van 1980 met Nico Adriaans, het eethuis en het illegale methadonprogramma (alleen uit Vissers eigen herdenkingsstuk); de waarschuwing van Adriaans en het afscheid aan zijn sterfbed; dat Visser zijn plan met de huisdealers informeel aan politie en justitie had voorgelegd; dat de dealers er al tien jaar waren; Vissers steun aan de havenstaking van 1979; de krakers na de sloop; het faillissement van de projectontwikkelaar.

Onbevestigd: het precieze verloop van de gebeurtenissen met taxi-chauffeurs en mariniers in 1992; het kerkgenootschap van de gemeente (in de geopende bronnen niet genoemd); hoe de gewone kerkgangers over de huisdealers dachten; de geboorteplaats en studie van Visser (alleen in één verzamelpagina, met tegenstrijdige gegevens).

Duiding: of de Pauluskerk het Rotterdamse drugsbeleid heeft veranderd, of vooral het gat vulde dat de stad liet vallen, is niet met zekerheid te zeggen. Voor- en tegenstanders kijken er tot vandaag verschillend naar.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Pauluskerk Rotterdam, homepage met geschiedenis
2. Pauluskerk Rotterdam, Wat wij doen
3. Pauluskerk Rotterdam, Rondleiding in de kerk
4. Hans Visser, "Nico Adriaans, 1957-1995", Rotterdams Jaarboekje 1996
5. Frank van der Hoeven, Project Baikal 41 (2014)
6. Reformatorisch Dagblad, 26 mei 1994, "Justitie onderzoekt handel in hard drugs in Pauluskerk" (via Digibron)
7. Reformatorisch Dagblad, 16 september 2003, "Drugsdealers moeten weg uit Pauluskerk Rotterdam" (via Digibron)
8. Verzamelde interviews over ds. Hans Visser (Kerkinformatie, U-Blad, 2000)
9. Vandaag en Morgen, 31 mei 2013, "De Pauluskerk: Rotterdams Diamant"
10. CCM Europe, case study Pauluskerk Rotterdam
11. IVO, Factsheet trendspotting Rotterdam 2006
12. Gemeente.nu, 7 september 2010, "Rotterdam sluit daklozen-opvang"
13. Erasmus Universiteit, 27 oktober 2020, Lof der Zotheidspeld voor Dick Couvée
14. Hart van Nederland, 1 maart 2024, omwonenden Pauluskerk
15. Gemeente Rotterdam, raadsbrief 9 juli 2024, "Waar is de grens"
16. Erasmus Universiteit, 16 december 2024, "Begrip van de Pauluskerk"
17. Gezamenlijk statement van de Pauluskerk en de Rotterdamse VVD

Volendam: de kerk waar een dorp zijn kinderen begroef

Op de dijk aan de Haven in Volendam staat een monument dat *Water* heet. Een Volendammer kunstenaar, Jans van Baarsen, maakte het in 2002. Het staat tegenover een pand waar sinds de brand geen café meer is geweest. In dat gebouw zat ooit het café De Hemel, door iedereen in het dorp 't Hemeltje genoemd. Toen de gemeente het pand kocht, werd afgesproken dat er vijftig jaar lang geen café meer in mag komen.

Verderop in het dorp, aan het Kerkepad, staat de Sint-Vincentiuskerk. Een grote katholieke kerk in neobarokke stijl, met een torenspits boven de daken van het oude vissersdorp. Achter de kerk ligt het kerkhof. Op 1 januari 2026 brachten medewerkers van de gemeente daar manden vol bloemen naar veertien graven. Volendammers hadden die bloemen die ochtend meegenomen naar de kerk.

Tussen die twee plekken, het café en de kerk, ligt het verhaal van dit hoofdstuk. Het gaat over een nacht die een dorp brak, en over een parochie die in de weken daarna het huis werd waar iedereen naartoe ging. Er is geen held in dit verhaal. Er is een pastoor die bijna alle uitvaarten leidde, er zijn vrijwilligers die verzekeringspapieren

invulden, en er is een dorp dat jaren later ontdekte hoe lang het had gezwegen.

Ik schrijf het met de grootste voorzichtigheid. De meeste mensen over wie het gaat, leven nog. Hun namen laat ik weg.

EEN DORP DAT IN 1860 ZIJN EIGEN KERK KREEG

Volendam had lang geen eigen katholieke kerk. Volgens een reisgids over de streek kwam die er pas in 1860, nadat de dorpingen bij het bisdom hadden geklaagd. Het jaartal klopt met een persbericht uit januari 2001: de parochie had een jaar eerder haar honderdveertigste verjaardag gevierd.

Een parochie is in de katholieke kerk de plaatselijke geloofsgemeenschap, met een eigen kerkgebouw en een pastoor die er de verantwoordelijkheid voor draagt. Volendam heeft ook een tweede parochie, Maria Sterre der Zee. Sterre der Zee is een oude bijnaam voor Maria, de moeder van Jezus, vooral geliefd bij vissers en zeelieden. Wat die tweede parochie in de rampweken precies deed, heb ik in de bronnen niet kunnen terugvinden. Het persbericht uit 2001 noemt haar wel als zusterparochie.

Over de geloofsbeleving in het dorp zegt datzelfde bericht iets opvallends. Volendam telde toen bijna twintigduizend inwoners, en ongeveer de helft ging geregeld op zondag naar de mis. Voor Nederland in 2001 was dat veel. De parochie had volgens het bericht ook veel priesters en missionarissen voortgebracht.

Een geestelijke van de parochie vatte het in januari 2001 samen in één zin, die het persbureau in het Engels optekende. Vertaald: "In Volendam horen vreugde en verdriet bij de kerk."

Wat dat betekende, zou het dorp binnen een paar dagen laten zien.

EEN CAFÉ VOOR TACHTIG, MET DRIEHONDERD JONGEREN

In de nieuwjaarsnacht van 2001 was het druk in de cafés aan de Haven. De Hemel lag op de bovenste verdieping van een pand met meerdere cafés. Volgens een reconstructie van MAX waren er ongeveer driehonderd jongeren binnen, terwijl het café er volgens de vergunning tachtig mocht ontvangen. Veel van hen waren tieners. Aan het plafond hing kerstversiering van dennentakken, die kurkdroog was.

Rond half één werden sterretjes uitgedeeld. Een bos sterretjes raakte de versiering. Het vuur sloeg snel over het plafond, en brandende takken vielen op de jongeren eronder. Op één na waren alle nooduitgangen geblokkeerd, zo verklaarde de burgemeester later. Bij de hoofdingang werden jongeren vertrapt. De temperatuur liep volgens de bronnen op tot ongeveer vijfhonderd graden.

Ik ga hier niet verder in op wat er in die minuten gebeurde. Het is beschreven, door overlevenden zelf en door onderzoekers, en wie het wil lezen kan het vinden. Voor dit hoofdstuk is genoeg wat de getallen zeggen.

In de eerste uren werd gesproken over negen of tien doden. Het aantal liep op in de weken daarna, toen jongeren in ziekenhuizen aan hun brandwonden overleden. Uiteindelijk kwamen veertien jonge Volendammers om. Meer dan honderdtachtig raakten gewond, veel van hen met zware brandwonden. Andere bronnen spreken van meer dan tweehonderd. De Nederlandse brandwondencentra waren vol, en gewonden werden ook naar België en Duitsland gebracht. Volgens het persbericht zat ongeveer tachtig procent van de gewonden op dezelfde middelbare school in het dorp.

Hoe groot is een ramp voor een dorp waar iedereen elkaar kent?

ELKE AVOND EEN WAKE

Wat doet een dorp als het niet weet waar het met zijn verdriet heen moet? In Volendam ging het naar de kerk.

Vanaf de nacht van de brand werden er elke avond wakes gehouden, meldde het persbureau in de eerste week. Een wake is in de katholieke traditie een samenkomst van gebed en stilte rond een overledene of een ramp, vaak 's avonds, voor iedereen die wil komen. De NOS schreef tien jaar later dat de Sint-Vincentiuskerk in 2001 de plek was waar de inwoners samenkwamen om de slachtoffers te herdenken.

In de liturgie van die avonden klonk een regel die het persbureau overnam uit het boekje met gebeden en liederen. Vertaald luidde die: "In het diepste donker weet Hij licht te scheppen."

Dezelfde geestelijke die over vreugde en verdriet had gesproken, las in die dagen uit het evangelie van Mattheüs. Het is het verhaal waarin de leerlingen van Jezus 's nachts in een boot zitten, op een meer met tegenwind, en Hem over het water zien aankomen. Ze schrikken. Dan zegt Hij: *Heb goede moed, Ik ben het; wees niet bevreesd.* (Mattheüs 14:27). Een vissersdorp kent nachten op het water. Dat deze tekst gekozen werd, staat in het bericht. Waarom precies deze, staat er niet bij.

VAKANTIEDAGEN VOOR DE BEGRAFENISSEN

Achter de diensten zat veel praktisch werk. Dezelfde geestelijke werkte in het dagelijks leven als belastingadviseur bij het waterschap. Hij nam vakantie, zo meldde het persbureau, om vrijwilligers te helpen. Ze regelden uitvaarten, hielpen gezinnen met verzekeringen en zochten hulp voor wie die nodig had.

Een van die vrijwilligers, een gemeenteraadslid, gaf een verklaring voor waarom dat werk nodig was. Volendammers waren volgens hem niet gewend om de telefoon te pakken en hulp te vragen. Dus kwam de hulp naar hen toe.

Het is een klein detail, en het zegt veel over een gemeenschap die zichzelf redden. Het zou later ook de keerzijde laten zien.

“DE KLOKKEN VAN DE NIEUWJAARSNACHT BRACHTEN GEEN VREUGDE”

Op vrijdag 5 januari 2001 begonnen de uitvaarten, in de kerken van het dorp. Onder de eerste jongeren die begraven werden, waren twee meisjes van dertien.

In het midden van die weken stond pastoor Jan Berkhout van de Sint-Vincentiuskerk. Hij leidde bijna alle uitvaarten van de slachtoffers, schreef NH Nieuws. Hij bezocht gewonden in de ziekenhuizen en stond de ouders bij. Volgens de regionale omroep was hij velen tot steun in de dagen, weken en maanden na de ramp.

Bij een van de uitvaarten sprak hij een zin uit die De Telegraaf op 6 januari 2001 optekende: “De klokken van de nieuwjaarsnacht brachten geen vreugde, ze luiden een rampjaar in.”

Ik heb lang naar die zin gekeken. Klokken die het nieuwe jaar inluiden, en klokken die luiden bij een uitvaart. Een pastoor die in één week vele keren voorgaat bij de begrafenis van een tiener, moet woorden vinden waar geen woorden voor zijn. Berkhout koos ervoor om het verdriet niet weg te praten.

Hij werd in die maanden een van de meest zichtbare woordvoerders van Volendam, schreef NH Nieuws later.

VIJFTIENDUIZEND MENSEN ZONDER WOORDEN

Op vrijdag 12 januari 2001 liep Volendam een stille tocht. Volgens CNN liepen er ongeveer vijftienduizend mensen mee, onder wie premier Wim Kok en kroonprins Willem-Alexander. Een stille tocht is in Nederland een vorm van rouw waarin mensen zonder toespraken en zonder muziek samen door de straten lopen.

Of de tocht bij de kerk begon of eindigde, heb ik niet kunnen vaststellen. Het moment laat wel zien dat het verdriet van Volendam het verdriet van het land was geworden. De dorpelingen deelden het met mensen die van ver kwamen, en hielden tegelijk vast aan hun eigen rituelen in de eigen kerk.

Op 18 januari overleed in een Duits ziekenhuis de twaalfde jongere. Er zouden er nog twee volgen.

EEN RAPPORT MET EEN HARDE CONCLUSIE

Ondertussen begon het onderzoek. Op 15 januari 2001 stelde de regering een commissie in onder leiding van J.G.M. Alders, de Commissie onderzoek cafébrand Nieuwjaarsnacht 2001. Op 21 juni bood ze haar rapport aan.

De conclusie was hard. Volgens de commissie hadden de horeca-ondernemer en de gemeente Edam-Volendam hun verantwoordelijkheid voor de brandveiligheid veronachtzaamd. Ook waren gemeente en hulpdiensten onvoldoende voorbereid op een ramp. En de commissie zei er iets bij dat verder reikte dan Volendam: de situatie in het dorp was niet uniek. Elders in Nederland had het ook kunnen gebeuren.

De burgemeester en een wethouder traden af. De eigenaar van het café werd veroordeeld tot een voorwaardelijke gevangenisstraf en

een werkstraf. Hij betaalde schadevergoeding en verkocht de panden aan de gemeente.

WAT HET KABINET IN JULI 2001 BELOOFDE

Op 16 juli 2001 stuurde staatssecretaris G.M. de Vries van Binnenlandse Zaken het kabinetsstandpunt naar de Tweede Kamer. De brief laat zien wat de brand in Volendam in gang zette.

Alle gemeenten in Nederland werden gevraagd om nog dat jaar een actieprogramma brandveiligheid te maken, met een inhaalslag bij de gebruiksvergunningen. Zo'n vergunning bepaalt hoeveel mensen een gebouw veilig kan hebben en welke vluchtwegen er moeten zijn. Gemeenten moesten krachtiger gaan handhaven. Er kwam onderzoek naar de brandveiligheid van versieringen, en gemeenten kregen het advies om alleen onbrandbare plafondversiering toe te staan. Psychosociale nazorg, de hulp aan mensen bij de geestelijke gevolgen van een ramp, werd een vast onderdeel van de rampenopvang. Het Rijk trok 51,7 miljoen gulden uit voor hulp aan de slachtoffers.

De gevolgen waren blijvend. Het vakblad Security Management schreef in 2026 dat de cafébrand, samen met de vuurwerkram্প in Enschede van mei 2000, leidde tot een grote investering in brandpreventie bij brandweer en gemeenten. Horecazaken werden in de jaren daarna extra gecontroleerd, op vluchtwegen, op het aantal bezoekers en op brandveilige decoratie. Rond de kerst gebeurt dat nog steeds extra intensief. Ook de NOS en NL Times schreven bij de herdenking van 2026 dat de landelijke regels voor de horeca na Volendam werden aangescherpt.

Over de kerk zegt de brief van het kabinet niets. Pastorale zorg staat er niet in. Het kabinet ging over regels, de parochie over mensen. De pastoor zelf zag wel een verband. Volgens NH Nieuws pleitte Jan

Berkhout na de ramp voor een landelijk pastoraal rampenplan. Of dat plan er ooit in die vorm kwam, heb ik niet kunnen vinden. Hij schreef over zijn ervaringen het boek *Pastoor van Volendam*. In 2006 werd hij ridder in de Orde van Oranje-Nassau.

EEN PASTOOR DIE HET NIET LANGER VOLHIELD

In 2003 vertrok Berkhout uit Volendam. Het combineren van de nazorg met het drukke werk in de parochie was te zwaar geworden, zo vertelde hij later aan NH Nieuws. Tot 2007 bleef hij met de families in contact, in een groep voor ouders.

Het is een eerlijk deel van dit verhaal. De parochie droeg het dorp, en de man in het midden raakte er zelf door uitgeput. Je kunt dat lezen als een tekort. Je kunt er ook in zien hoeveel er van één mens gevraagd werd.

In 2006 verscheen het boek *Ouders van Volendam* van Leo Fijen. Hij sprak voor het boek met de ouders van negen van de veertien overleden jongeren. Wat ze precies vertelden, heb ik niet zelf kunnen lezen.

“DE GEMEENSCHAPSZIN IS VERGROOT”

Op nieuwjaarsdag 2011, tien jaar na de brand, kwam Berkhout terug. Het comité dat de herdenking voorbereidde en de families van de veertien jongeren hadden hem gevraagd. Hij was zeventig. In de ochtend ging hij voor in een speciale mis in de Sint-Vincentiuskerk. De kerk zat vol met ongeveer vierhonderd mensen.

Daarna liep het dorp naar het monument aan de Haven. De burgemeester sprak. De namen van de veertien jongeren werden voorgelezen, er werden bloemen gelegd en het werd stil. 's Middags kwamen jongeren opnieuw samen in de kerk, voor een bijeenkomst met muziek en toespraken.

In de dagen ervoor had Berkhout aan NH Nieuws verteld hoe hij de families zag. “Het verlies blijft, maar ze hebben het een plek kunnen geven,” zei hij. Over het dorp was hij positief: “De gemeenschapszin is vergroot.” Hij wilde die dag één vraag stellen. Hoe gaat het nu echt met jou?

Hij zei er iets bij dat minder vaak geciteerd werd. Een deel van het dorp wilde volgens hem al in het eerste jaar een streep onder de ramp zetten, terwijl slachtoffers en nabestaanden juist ruimte nodig hadden om hun verhaal te vertellen.

DAAR PRATEN WE NIET MEER OVER

Die waarschuwing bleek terecht. De vereniging van slachtoffers en nabestaanden besloot in 2011 dat de brand voortaan minder uitgebreid herdacht zou worden. In de jaren daarna werd er in Volendam steeds minder over gesproken, schreef NH Nieuws in 2020. Een overlevende vertelde later dat hij zijn eigen problemen minder erg vond dan die van anderen. Een jonge vrouw die in 2001 zwaar gewond raakte, maakte in 2021 een documentaire met een veelzeggende titel: *Daar praten we niet meer over*.

Hier wordt zichtbaar wat een hechte gemeenschap kan kosten. Het dorp dat zichzelf zo goed opving, had moeite om het verdriet hardop te blijven delen. Mensen pakten de telefoon niet, zoals die vrijwilliger in 2001 al zei. Twintig jaar na de brand begonnen overlevenden met gespreksavonden onder de naam Volendam Spreekt. Onderzoekers van de Universiteit Leiden gingen getroffen en interviewen over de gevolgen op lange termijn.

Op 1 januari 2021 was er weer een herdenkingsdienst in de Vincen-tiuskerk, in besloten kring. De burgemeester zei dat het dorp en de betrokkenen zelf de regie moesten nemen. Weer was het de kerk waar dat gebeurde.

Jan Berkhout heeft die herdenking niet meer meegemaakt. Hij overleed op kerstavond 2018 in een verzorgingshuis in Huizen, achtenzeventig jaar oud. Na Volendam had hij gewerkt in parochies in Huizen, Uitgeest, Breezand en tot kort voor zijn dood in Tuitjenhorn.

VEERTIEN MINUTEN KLOKGELUI

In de nieuwjaarsnacht van 2026 luidden in Volendam om half één de kerkklokken. Ze luidden veertien minuten, één minuut voor elke jongere die stierf. Volendammers en mensen uit de omgeving was gevraagd om in die veertien minuten geen vuurwerk af te steken.

De volgende ochtend werden kransen gelegd bij het monument op de dijk. Daarna ging het dorp naar de Vincentiuskerk. De NOS zond de dienst rechtstreeks uit. Voorin stonden portretten van de veertien. Neven en nichten staken kaarsen aan voor hun overleden ooms en tantes. Er brandde een extra kaars voor de ouders van slachtoffers die inmiddels zelf waren overleden. Een broer sprak namens de broers en zussen. Een vrouw die als veertienjarige zware brandwonden opliep, sprak over het belang dat elk verhaal een plek krijgt, ook verdriet dat nog niet verwerkt is.

Rond het middaguur werd in een plantsoen aan de Roerstraat een linde onthuld, dicht bij de straten waar veel slachtoffers woonden. Nabestaanden hadden het idee bedacht. De gemeente noemde de boom een symbool voor samenzijn, met ruimte voor herinnering en bezinning.

Diezelfde nieuwjaarsnacht brandde in het Zwitserse Crans-Montana een café af. Volgens de NOS kwamen daar eenenveertig mensen om. Ook daar ging het om vuurwerk in een volle zaak. Een vrouw uit Volendam zei dat het haar boos maakte dat in Zwitserland precies hetzelfde gebeurde. Op 8 juni 2026 tekenden de gemeente en de Volendamse horeca een afspraak: in de cafés

van het dorp komt geen siervuurwerk meer, geen sterretjes en geen fonteinen. Het initiatief kwam van twee vrouwen uit het dorp, van wie er één in 2001 gewond raakte.

Ik denk aan de vraag die Berkhout in 2011 wilde stellen. Hoe gaat het nu echt met jou? Misschien is dat de vraag die een kerk na een ramp het langst moet blijven stellen, ook als iedereen al verder lijkt.

Op het kerkhof achter de Sint-Vincentiuskerk liggen veertien graven. Op nieuwjaarsdag 2026 stonden er manden met bloemen bij. Het dorp had ze eerst mee naar binnen genomen, de kerk in, en daarna pas naar buiten gebracht.

GA ER ZELF HEEN

De Sint-Vincentiuskerk staat aan het Kerkepad in Volendam. Het is een grote neobarokke kerk met een hoge torenspits. Achter de kerk ligt het kerkhof van de parochie. De kerk is niet altijd open; volgens een reisgids zijn bezoekers vooral in het weekend welkom. Kijk voor openingstijden en vieringen op de website van de Sint-Vincentiusparochie.

Op de dijk aan de Haven, tegenover het pand waar café De Hemel zat, staat het monument *Water* van Jans van Baarsen uit 2002. Hier wordt elk jaar op 1 januari de officiële herdenking gehouden. In een plantsoen aan de Roerstraat staat sinds 1 januari 2026 de herdenkingslinde.

Je kunt een bezoek combineren met het Volendams Museum, dat in 2025 en 2026 de tentoonstelling *Onderbroken tijd* liet zien over de jongeren die de brand meemaakten. Kijk op de website van het Volendams Museum wat er nu te zien is. Wie het monument en de kerk bezoekt, staat op plekken waar mensen nog altijd rouwen. Ga er rustig en met respect.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): de brand in café De Hemel in de nieuwjaarsnacht van 2001 door sterretjes en droge kerstversiering; veertien doden en meer dan honderdtachtig tot tweehonderd gewonden; de Sint-Vincentiuskerk als plek waar het dorp in 2001 samenkwam; pastoor Jan Berkhout leidde bijna alle uitvaarten, bezocht gewonden en stond ouders bij; de stille tocht van 12 januari 2001 met premier Kok en kroonprins Willem-Alexander; de Commissie Alders en haar conclusies; het kabinetsstandpunt van 16 juli 2001; de aanscherping van brandveiligheid en toezicht in de horeca; het aftreden van burgemeester en wethouder; het vertrek van Berkhout in 2003, zijn terugkeer op 1 januari 2011 en zijn overlijden in 2018; het monument *Water*; de herdenkingen van 2011, 2021 en 2026; het convenant over siervuurwerk van juni 2026.

Alleen uit één bron of eigen getuigenis: de nachtelijke wakes, de begindatum van de uitvaarten en de uitspraken van een geestelijke van de parochie (één Engelstalig persbericht uit januari 2001, door mij vertaald); het kerkbezoek van de helft van het dorp; het aantal bezoekers dat het café volgens de vergunning mocht hebben; de uitspraak van Berkhout bij een uitvaart (via De Telegraaf, geciteerd door Rodi); zijn pleidooi voor een landelijk pastoraal rampenplan en het boek *Pastoor van Volendam* (NH Nieuws); het stichtingsjaar 1860 (reisgids, ondersteund door het persbericht).

Onbevestigd: de rol van de parochie Maria Sterre der Zee in de rampweken; of de stille tocht bij de kerk begon of eindigde; of er ooit een landelijk pastoraal rampenplan kwam; het precieze huisnummer van de kerk.

Duiding: dat de nieuwe regels voor de horeca uit Volendam voortkwamen, staat in de kabinetsbrief en in latere berichtgeving. Dat de

parochie daaraan bijdroeg, zegt geen bron. Haar invloed lag in de opvang van het dorp, en die is moeilijk te meten.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. NOS, "Tien jaar na de nieuwjaarsbrand in Volendam" (31 december 2010)
2. NH Nieuws, "Serie: Volendambrand: pastoor Berkhout" (29 december 2010)
3. NH Nieuws, "Pastoor Berkhout terug naar Volendam" (2010)
4. NH Nieuws, "Volendam herdenkt de cafébrand" (1 januari 2011)
5. NH Nieuws, over het overlijden van pastoor Berkhout (26 december 2018)
6. Beliefnet, "Churches Become Fonts of Solace for Grieving Dutch Town" (januari 2001)
7. CNN, "Dutch fire claims 12th victim" (18 januari 2001)
8. MAX Vandaag, "Cafébrand in 't Hemeltje in Volendam"
9. Rodi, "Hoe de nieuwjaarsbrand niet alleen Volendam veranderde" (31 december 2025)
10. Tweede Kamer, Kamerstuk 27 575 nr. 5, kabinetsstandpunt Nieuwjaarsbrand Volendam (16 juli 2001)
11. Security Management, "Fatale cafébrand in Crans-Montana" (18 februari 2026)
12. NH Nieuws, "Volendam spreekt 20 jaar na nieuwjaarsbrand"
13. DutchNews, "Survivors and family remember Volendam cafe fire victims" (januari 2011)
14. NH Nieuws, "Volendam herdenkt nieuwjaarsbrand in café 't Hemeltje van 25 jaar geleden" (1 januari 2026)
15. NOS, "Volendam herdenkt brand 't Hemeltje van 25 jaar geleden" (1 januari 2026)
16. NL Times, "Volendam commemorates 14 lives lost in New Year's cafe fire" (2 januari 2026)

17. Hart van Nederland, herdenking 25 jaar brand 't Hemeltje (januari 2026)
18. NOS, "Geen siervuurwerk meer in Volendamse cafés" (9 juni 2026)
19. In Your Pocket, St Vincentius Church Volendam
20. GCatholic, H. Maria Sterre der Zee kerk, Volendam

Den Haag: de kapel waar de dienst niet mocht stoppen

Aan de Thomas Schwenckestraat in Den Haag staat een buurthuis met een kapel erin. Het heet Bethel. Er is een huiskamer waar vijfendertig mensen in passen, een zaaltje boven voor kinderwerk, en een kapel voor honderdvijftig mensen, met een ringleiding voor wie slecht hoort. Op de website van Bethel staan de buurtkoffie, de buurtmaaltijd, een creacclub en een buitenspeeldag. Er is hulp voor wie vastloopt met een telefoon, met geldzaken of met een juridische vraag. Op zondagmiddag klinkt er deze winter klassieke muziek, gratis.

Een gewoon adres in een gewone straat. Bethel noemt zichzelf ook geen kerk. Het is een buurt- en kerkhuis, een project van Stek, een Haagse stichting voor stad en kerk. Het gebouw is van de diaconie van de Protestantse Gemeente Den Haag. De diaconie is het deel van een protestantse gemeente dat voor mensen in nood zorgt.

In die kapel ging in het najaar van 2018 een kerkdienst van start die ruim drie maanden niet ophield. Dag en nacht, zondag en maandag, met Kerst en Oud en Nieuw. Bijna duizend voorgangers stonden er achter de lessenaar, zo telden de organisatoren. Media in meer dan

dertig landen schreven erover. En aan het eind lag er in de Tweede Kamer een regeling waardoor honderden kinderen in Nederland mochten blijven.

Hoe kwam een buurthuis zover?

NEGEN JAAR WACHTEN

Het begon met een gezin uit Armenië. Vader, moeder en drie kinderen kwamen in 2010 naar Nederland. De vader was in Armenië politiek actief geweest. Hij zei dat hij daar in de gevangenis gemarteld was en dat zijn leven er gevaar liep. Zo vertelde hij het zelf, en op grond daarvan vroeg het gezin asiel aan.

Wat volgde, was een procedure van bijna zes jaar. Een rechter gaf het gezin eerst gelijk, maar de staat ging in beroep. Uiteindelijk wees de Raad van State, de hoogste rechter in vreemdelingenzaken, de verblijfsvergunning af. Een beroep op het kinderpardon werd ook afgewezen. Het kinderpardon was een regeling uit 2013 voor kinderen die vijf jaar of langer in Nederland woonden en hier geworteld waren. In de praktijk kreeg maar een klein deel van de aanvragers een vergunning.

In 2018 waren de kinderen 21, 19 en 15 jaar oud. Ze woonden toen negen jaar in Nederland. De staat besloot dat ze terug moesten. Drie keer probeerde de overheid in die jaren het gezin uit te zetten.

Het gezin woonde in een asielzoekerscentrum in Katwijk. Toen de uitzetting dichtbij kwam, vonden ze eerst onderdak in een gereformeerde kerk in Katwijk. Daar bleven ze vier weken. Toen werd duidelijk dat de politie een kerk wel mocht binnengaan. Alleen een kerkdienst mocht ze niet onderbreken.

EEN WET UIT 1994 EN EEN KAARS

Die regel staat in de Algemene wet op het binnentreden. Artikel 12 bepaalt dat de overheid een kerkgebouw niet betreedt zolang daar een godsdienstoefening aan de gang is. De Raad van Kerken schrijft in zijn brochure over kerkasiel dat dit geen strafbaar feit is en ook geen burgerlijke ongehoorzaamheid. Wel moet een kerk die een vreemdeling onderdak geeft, de autoriteiten inlichten.

Een gemeente die zo'n gezin wil beschermen, moet dus één ding doen: de dienst mag nooit stoppen.

In Katwijk kon dat niet. Den Haag kon het wel. Op vrijdag 26 oktober 2018 begon de Protestantse Kerk Den Haag een doorlopende kerkdienst in Bethel. Het gezin was er volgens een Amerikaanse database van geweldloze acties twee dagen eerder heen gebracht. Op de altaartafel ging een kaars branden die pas aan het eind gedoofd zou worden.

Theo Hettema, predikant en voorzitter van de Algemene Kerkenraad van de Protestantse Kerk Den Haag, was een van de initiatiefnemers. De Algemene Kerkenraad is het bestuur boven de verschillende wijkgemeenten van de stad. Derk Stegeman, predikant en directeur van het Straatpastoraat Den Haag, werd coördinator van het kerkasiel.

De kerk vroeg twee dingen. Staatssecretaris Mark Harbers van Justitie en Veiligheid had een discretionaire bevoegdheid: het recht om in schrijnende gevallen toch een vergunning te geven. Die moest hij gebruiken voor dit gezin. En het kinderpardon moest anders, want volgens de kerk zaten ongeveer vierhonderd kinderen in een vergelijkbare situatie.

“HET IS GODSONMOGELIJK OM HET ALLEEN TE DOEN”

Een dienst die niet stopt, moet je organiseren. Er moest altijd iemand voorgaan. Er moesten steeds minstens drie mensen van buiten het gezin in de kapel zijn, zodat het echt een kerkdienst bleef. Dat staat in de Amerikaanse database. De diensten werden in blokken verdeeld. Een voorgangersechtpaar uit Almelo leidde volgens de NOS een dienst van twee uur. Andere blokken waren langer.

Het Haagse kerkblad *Kerk in Den Haag* beschreef in december hoe het werkte. De Haagse Protestantse Gemeente maakte een rooster dat de gaten vulde. Veertien coördinatoren regelden de praktische kant. Als er weinig bezoekers waren, werd een voorganger gebeld. In de vierde week hadden al 350 verschillende voorgangers in Bethel gestaan, en waren er 1.500 bezoekers geweest. Twee paaskaarsen waren opgebrand. De paaskaars is een grote kaars die in veel kerken met Pasen wordt aangestoken als teken van de opgestane Christus.

“Het is godsonmogelijk om het alleen te doen,” zei ds. Karl van Klaveren van de Houtrustkerk, “24 uur per dag, 7 dagen per week.” Liesbeth Kromhout, coördinator van de diaconie van diezelfde kerk, kwam regelmatig langs en begon een gespreksgroep voor vluchtelingen. Waarom ze het deed? “Het is gewoon onze plicht.”

Een paar dagen na het begin, op 30 oktober, preekte ds. René de Reuver in de kapel. Hij was scriba van de Protestantse Kerk in Nederland, de hoogste ambtelijke functie van het landelijke kerkgenootschap. Hij koos de gelijkenis van de barmhartige Samaritaan, het verhaal van Jezus over een vreemdeling die stopt voor een gewonde man langs de weg. De Reuver zei: “Omwille van de humaniteit konden we dit gezin niet aan hun lot overlaten.”

Ik vind dit het stille deel van het verhaal. Geen camera's, wel een rooster, een telefoon en mensen die ook 's nachts kwamen. Drie maanden lang.

EEN ICOON UIT DE PAROCHIE

Het bleef geen protestantse zaak. De Haagse Parochie Noord, een rooms-katholieke parochie, schonk een icoon aan de kapel. Een icoon is een geschilderde afbeelding die in de oosterse en katholieke traditie gebruikt wordt bij gebed. Deze heette "Madonna del Mare Nostrum": Maria van onze zee, een verwijzing naar de Middellandse Zee, waar vluchtelingen verdrinken.

Christianity Today, een Amerikaans evangelisch blad, beschreef wie er allemaal kwam. Predikanten van de Protestantse Kerk, pinkstervoorgangers, baptisten, orthodox-gereformeerden en katholieken. Het blad schreef dat ze de dienst vaak overdroegen aan collega's met wie ze theologisch of in de manier van vieren weinig deelden. De directeur van Missie Nederland, het samenwerkingsverband van evangelische kerken en organisaties, ging zelf meermaals voor.

De aantallen groeiden met de weken. Op 1 december meldde de NOS dat vijfhonderd predikanten zich hadden aangemeld. De New York Times sprak later van meer dan 550 voorgangers uit zo'n twintig kerkgenootschappen. De Raad van Kerken hield het na afloop op bijna duizend voorgangers, uit veel tradities en van binnen en buiten Nederland, en ongeveer twaalfduizend kerkgangers. Het zijn de tellingen van de betrokkenen zelf op verschillende momenten. Dat er honderden voorgangers uit het hele land kwamen, staat vast.

DRIE JONGEREN ACHTER EEN GESLOTEN DEUR

Voor het gezin was Bethel een schuilplaats en een gevangenis tegelijk. Wie het gebouw verliet, kon op straat worden aangehouden. De jongste kon niet naar school. Volgens BuzzFeed News kregen de kinderen in het gebouw les en psychologische steun, en brachten bezoekers van alles mee.

Na vier weken zei de oudste dochter tegen de NOS: “Als ik beseft dat wij hier al vier weken zitten, dan schrik ik eigenlijk.”

Het verhaal ging de wereld over. Media in meer dan dertig landen brachten het, vaak op de voorpagina. Hettema kreeg mailtjes uit de Verenigde Staten. Christianity Today zette de Haagse dienst naast Amerikaanse kerken waar in die maanden ook mensen zonder papieren onderdak vonden. Daar werd een van hen gearresteerd op weg naar een afspraak met de immigratiedienst.

Er klinkt bij dit soort werk vaak een woord van Jezus over het laatste oordeel. Hij zegt daar tegen de mensen die Hem hielpen: *Ik was een vreemdeling en u hebt Mij gastvrij onthaald.* (Mattheüs 25:35). In Bethel klonken in die weken preken over de Samaritaan en over de Bijbelse opdracht om om te zien naar de weduwe, de wees en de vreemdeling. Niet iedereen in Nederland las die opdracht op dezelfde manier.

“ARMPJE DRUKKEN” MET DE OVERHEID

Al op 7 november kwam de eerste politieke tegenwind. De fractievoorzitter van de VVD in de Haagse gemeenteraad wilde dat het kerkasiel ophield. Hij zei: “Een kerk of andere religieuze instelling mag nooit besluiten van een democratisch gelegitimeerde overheid frustreren.” Nederland had volgens hem ruimte voor echte vluchtelingen, en wie geen vluchteling was, moest gaan. Alleen zo kon de

opvang eerlijk blijven. Hoe hij het kerkasiel wilde beëindigen, zei hij niet.

Ook binnen christelijke kring was er twijfel. Een oud-fractievoorzitter van de ChristenUnie zei tegen Nieuwsuur dat de kerk niet moest “armpje drukken” met de overheid. Hij noemde het bedreigend voor de rechtsstaat als mensen zich niet neerleggen bij een uitspraak van de rechter. En hij zag een kerk waar kinderen niet uit konden, zonder plan B. Volgens Christianity Today vonden sommige evangelischen en theologen dat hier eredienst en politieke actie door elkaar liepen. Een dienst om een politiek doel te bereiken, is dat nog aanbidding?

Hettema gaf toe dat ook sommige kerkleden moeite hadden, met de vreemdelingen of met het middel. Hij hield vol dat de kerk binnen de wet bleef. “We creëren geen vrijstaat,” zei hij, “maar we zoeken een manier om humaan met elkaar om te gaan.” De politie respecteerde de wet, en de kerk ook.

Een columnist in *Kerk in Den Haag* noemde de dienst politiek gezien “een machteloos gebaar”. Hij zag er ook een stil protest in. De directeur van Missie Nederland schreef een blog voor de critici. De dienst was sober, schreef hij, gericht op God, zonder spandoeken of campagne, en hij verwees naar de profeet Amos, die over recht en gerechtigheid spreekt. Sommige critici gingen kijken en veranderden van gedachten. Anderen bleven bij hun bezwaar, ook als ze met het gezin meeleeften.

Een van wie anders ging denken, was de predikant van de kerk in Katwijk waar het gezin eerst had gezeten. Hij twijfelde eerst aan de doorlopende dienst. Na een bezoek preekte hij er zelf, over Psalm 27.

Wat zou jij gedaan hebben, als je kerkenraad je vroeg om een nacht in die kapel te staan?

KERST ZONDER ANTWOORD

De kerken lieten het niet bij bidden. Op hun verzoek liet Inlia, een kerkelijke stichting die uitgeprocedeerde asielzoekers bijstaat, het dossier van de vader in Armenië natrekken. Volgens de kerk bevestigde dat onderzoek dat zijn leven er gevaar liep. Het nieuwe dossier ging om privacyredenen alleen naar de staatssecretaris. Wij kunnen het dus niet controleren.

Op 20 december besloot Harbers zijn discretionaire bevoegdheid niet te gebruiken. De nieuwe stukken veranderden zijn besluit niet. De toekomst van het gezin kon volgens hem “niet in Nederland liggen”. De volgende dag besloot de kerkenraad door te gaan. Hettema noemde de gronden voor het besluit “dermate betwistbaar dat de kerk niet anders kan dan doorgaan met het kerkasiel”.

Dus ging de dienst door, de kerstnacht in en het nieuwe jaar in. Achteraf vertelde de kerk dat juist de nachten zwaar waren. Dan was het soms moeilijk om voorgangers en kerkgangers te vinden. Het rooster hield het.

DE NACHT VAN 29 JANUARI

In Den Haag draaide intussen ook de politiek. Het kinderpardon lag al langer gevoelig in de regeringscoalitie van VVD, CDA, D66 en ChristenUnie. D66 en ChristenUnie wilden een ruimere regeling, de VVD niet. Ongeveer een week voor het besluit schoof ook het CDA op, schreef de Groningse onderzoeker Christoph Grüll. Daarmee was er binnen de coalitie een meerderheid tegenover de VVD. De Raad van Kerken schreef een brief aan de premier, de minister en de partijleiders.

In de nacht van 29 januari 2019 kwamen de vier partijen eruit. Het was een ruil. Voor de ongeveer zeshonderd tot zevenhonderd kinderen die al in Nederland waren, werd de regeling ruimer. Wie niet

had meegewerkt aan het eigen vertrek, werd daarom niet langer afgewezen. Daar stond tegenover dat het kinderpardon voor nieuwe gevallen werd afgeschaft. De staatssecretaris verloor zijn discretionaire bevoegdheid; voortaan zou de directeur van de IND schrijvende gevallen beoordelen. En Nederland zou elk jaar 500 vluchtelingen uit kampen van de Verenigde Naties opnemen in plaats van 750.

De volgende dag debatteerde de Tweede Kamer erover. Links was blij met de verruiming, maar een GroenLinks-Kamerlid noemde het besluit over de vluchtelingen uit de kampen “miezerige koehandel”. De SGP noemde het een compromis waarbij rechtvaardigheid op korte termijn werd ingeleverd. De PVV sprak van een “feest voor de asielindustrie” en zei dat uitspraken van de rechter teniet werden gedaan. Forum voor Democratie wees op de gezinnen die wel vertrokken waren en nu buiten de boot vielen.

Wie Bethel wil beoordelen, moet beide kanten van die ruil meewegen.

EEN KAARS VAN 2.300 UUR

Op woensdag 30 januari om half twee begon in Bethel de afsluitende viering. De kapel was vol. Doorgaan zou nu “gekunsteld” zijn, zei Stegeman. Volgens hem hadden Kamerleden van de coalitie hem verzekerd dat het gezin onder de nieuwe afspraak viel. Het gezin was “heel opgelucht en blij”.

De oudste dochter sprak. Ze zei dat het onwerkelijk was om eindelijk weer naar buiten te kunnen en rond te lopen. De kerk was voor hen een thuis geworden, met verdrietige en mooie momenten. Hettema dankte voor “een veilige toekomst voor honderden vluchtelingengezinnen”. Hij zei ook dat de kerk zorgen had over de la-

gere opvang uit de kampen, en dat ze zou blijven strijden voor een menselijke opvang van vluchtelingen.

Toen werd de kaars op de altaartafel gedoofd. Volgens Christianity Today had die meer dan 2.300 uur gebrand. Op de deur kwam een bord: de kerk was gesloten.

Van de Nederlandse afdeling van de vluchtelingenorganisatie van de Verenigde Naties kwam een gemengde reactie. Ze waren blij voor de kinderen. Ze vonden het jammer dat dit ging ten koste van vluchtelingen in de kampen die bescherming nodig hadden.

VIJFHONDERDNEGENENZESTIG KINDEREN

Het gezin kreeg op 26 maart 2019 een verblijfsvergunning. De oudste dochter meldde het op Twitter en bedankte iedereen “voor jullie steun, jullie gebeden, kaarsjes”.

Wat leverde de regeling verder op? De IND ging in maart 2019 1.070 kinderen opnieuw beoordelen. In 2021 gaf de staatssecretaris cijfers in antwoord op Kamervragen. Van de 2.190 mensen die onder de afsluitende regeling waren beoordeeld, kregen er 1.071 een vergunning. Daaronder waren 569 kinderen. 948 mensen werden afgewezen, onder wie 439 kinderen. Kinderrechtenorganisatie Defence for Children zei dat maar de helft van de kinderen die zij kende in aanmerking kwam.

Honderden kinderen mochten dus blijven die anders waren uitgezet. Honderden anderen niet. En de regeling zelf verdween. In mei 2025 werd voor het eerst sinds 2019 een gezin met in Nederland gewortelde kinderen uitgezet, een moeder met drie kinderen, naar Nigeria. De NOS schreef dat er geen regeling meer bestaat voor kinderen die vijf jaar of langer in Nederland wonen. Ongeveer 420 kinderen zitten in een vergelijkbare situatie.

Hoe je over Bethel denkt, hangt er dus ook van af welke kinderen je telt.

“ALS DIT KERK IS, WIL IK ER HEEN!”

In de kerken zelf liet Bethel sporen na. In mei 2019 kwamen predikanten uit de grote steden in de kapel bijeen onder de titel “De inspiratie van Bethel”. In de uitnodiging stonden uitspraken van bezoekers. Een ervan: “Als dit kerk is, wil ik er heen!” Er waren mensen in de dienst geweest die zelden of nooit naar een kerk gingen.

Op 30 januari 2020, precies een jaar na het einde, werd een boekje over het kerkasiel besproken. Kerk in Actie haalde daarbij de woorden van de betrokkenen aan. Stegeman sprak van een “verbindende pelgrimage”. Hettema noemde het een “profetische liturgie”: een eredienst die iets zegt over de wereld buiten de muren. De Raad van Kerken herschreef in 2021 zijn brochure over kerkasiel en noemde Bethel daarin bij naam.

Ik vind het opvallend dat een buurthuis dit kon dragen, en dat het er zoveel kerken voor nodig had. Geen van hen kon het alleen.

Op de laatste dag hing er een bord op de deur van Bethel: de kerk was gesloten. Die deur is allang weer open. Wie nu aan de Thomas Schwenckestraat aanbelt, komt voor een kop koffie met de buurt, een maaltijd of een muziekmiddag. De kapel waar drie maanden lang iemand voorging, wordt nu gebruikt door geloofsgemeenschappen die er samenkomen om te vieren.

GA ER ZELF HEEN

Bethel ligt aan de Thomas Schwenckestraat 28-30 in Den Haag, in het westen van de stad. Het is een buurt- en kerkhuis van Stek, in een gebouw van de diaconie van de Protestantse Gemeente Den Haag.

Let op: de Bethelkerk aan de Jurriaan Kokstraat in Scheveningen is een andere kerk.

Binnen is de kapel, waar het kerkasiel plaatsvond, met ruimte voor honderdvijftig mensen. Bethel is een buurthuis waar je binnen kunt lopen bij een buurtkoffie, een maaltijd of een concert. Een plaquette over het kerkasiel heb ik niet gevonden.

Boven zit 't Valkennest, de ruimte voor kinder- en jeugdwerk. Kijk voor activiteiten en openingstijden op de website van Bethel Den Haag.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): het gezin kwam in 2010 uit Armenië; de procedure eindigde met een afwijzing en een afgewezen kinderpardon; eerst vier weken in een kerk in Katwijk; doorlopende dienst in Bethel vanaf 26 oktober 2018 tot 30 januari 2019 (ongeveer 96 dagen); de juridische grond in de Algemene wet op het binnentreden; honderden voorgangers uit veel kerkgenootschappen; kritiek van de Haagse VVD en twijfel binnen christelijke kring; het besluit van Harbers van 20 december 2018; het coalitieakkoord van 29 januari 2019 met verruiming voor bestaande gevallen, afschaffing voor nieuwe gevallen en minder hervestiging; de verblijfsvergunning voor het gezin in maart 2019; de cijfers van de afsluitende regeling.

Alleen uit overlevering of eigen getuigenis: de marteling van de vader en het gevaar voor zijn leven (zijn eigen verhaal; het onderzoek van Inlia is niet openbaar); de aantallen voorgangers en kerk-gangers (tellingen van de organisatoren, die per moment verschillen: 350, 500, ruim 550, bijna 1.000); dat Kamerleden het gezin onder de regeling hadden toegezegd (zo vertelde de coördinator); de uitspraken van bezoekers in het programma van mei 2019.

Onbevestigd: de precieze dag waarop het gezin in Bethel aankwam (een Amerikaanse database noemt 24 oktober); de regel van minstens drie aanwezigen en de lengte van de blokken (één bron); of de dienst 96 of 97 dagen duurde; of er in het gebouw nu iets aan het kerkasiel herinnert.

Duiding: of de kerk de rechtsstaat omzeilde of juist binnen de wet een stem gaf aan kinderen, daarover verschillen christenen en politici tot vandaag. Ook de uitkomst is dubbel: honderden kinderen kregen een vergunning, terwijl het kinderpardon verdween en de opvang uit de kampen omlaag ging.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Buurt- en kerkhuis Bethel, website
2. Den Haag Marketing, Buurt- en kerkhuis Bethel
3. Den Haag Marketing, Bethelkerk Scheveningen (andere kerk)
4. Kerk in Den Haag, december 2018
5. NOS Nieuwsuur, 1 december 2018
6. NOS, 21 december 2018, “Kerk gaat door met marathondienst voor Armeens gezin”
7. Joop (BNNVARA), 7 november 2018, “VVD wil einde aan kerkasiel Bethel”
8. Christianity Today, december 2018 en februari 2019
9. Global Nonviolent Action Database (Swarthmore College)
10. BuzzFeed News, februari 2019
11. Hart van Nederland, 30 januari 2019
12. Eternity News, februari 2019
13. Christoph Grüll, The Religion Factor (Rijksuniversiteit Groningen), 8 februari 2019
14. Tweede Kamer, debat over versoepeling van het kinderpardon, 30 januari 2019

15. Hart van Nederland, 22 maart 2019, herbeoordeling door de IND
16. Hart van Nederland, 26 maart 2019, verblijfsvergunning
17. Aangangsels van de Handelingen, Kamervragen over de afsluitingsregeling, 2021
18. Raad van Kerken, programma “De inspiratie van Bethel”, mei 2019
19. Karel Jungheim (Kerk in Actie), reactie op het boekje “Dat wonderlijke kerkasiel”, 30 januari 2020
20. Raad van Kerken, Overwegingen rond kerkasiel, versie 2021
21. NOS, 23 mei 2025, eerste uitzetting van gewortelde kinderen sinds 2019

Nawoord

Acht gemeenten, van een zaaltje in De Pijp in 1887 tot een kapel in Den Haag in 2018. Een leger dat begon te zingen. Een kerk van weduwen. Een klok die om hulp luidde. Een suikerklontje en een geweten. Een kerk waar honderd mannen hun eten weigerden. Een kerk die haar deuren openzette voor de stad. Een kerk waar een dorp zijn kinderen begroef. En een kapel waar de dienst niet mocht stoppen.

Samen met het eerste deel zijn het zestien gemeenten in ruim vier eeuwen. Ze verschillen in bijna alles. Katholiek en protestants, doopsgezind en evangelisch, groot en klein, in de stad en op het platteland. Sommige staan er nog, andere zijn verdwenen of hebben een andere bestemming gekregen.

Wat ze gemeen hebben, is dat ze niet binnen bleven. Ze lieten zich zien in de samenleving om hen heen. Soms door te helpen, soms door te troosten, soms door dwars te liggen. Niet iedereen was het met hen eens. Ook christenen niet. Dat hoort bij deze verhalen.

Wat me bij het schrijven van dit deel het meest raakte, is hoe vaak een kerkgebouw een plek werd waar een heel dorp of een hele buurt naartoe ging. Om te rouwen, om te wachten, om te protesteren, om

te schuilen. Zelfs mensen die zelden in een kerk kwamen, wisten waar ze heen moesten.

Misschien staat een van deze kerken bij jou in de buurt. Ga erheen. En kijk dan ook eens naar je eigen gemeente. Wat zien de mensen in jouw straat van de kerk op de hoek?

Laat uw licht zo schijnen voor de mensen, dat zij uw goede werken zien en uw Vader, Die in de hemelen is, verheerlijken. (Mattheüs 5:16)